
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Seth L. Schein (ed.), *Reading the Odyssey. Selected Interpretative Essays*, Princeton 1996, σελ. 278.

Σε ένα επιστημονικό πεδίο βιβλιογραφικά τόσο δυσεπισκόπητο όσο το ομηρικό έπος, συναγωγές μελετών που είτε έχουν ήδη γίνει «κλασικές» είτε αποτυπώνουν νεότερες τάσεις και προβληματισμούς της φιλολογικής έρευνας είναι χωρίς καμιά αμφιβολία ευπρόσδεκτες¹. Η παρούσα συλλογή δέκα άρθρων της τελευταίας πεντηκονταετίας την οποία επιμελήθηκε ο Seth L. Schein² καλύπτει πέντε μείζονες τομείς της οδυσσειακής έρευνας: τα δύο άρθρα του Jean-Pierre Vernant, «Death with two Faces» (πρώτη δημοσίευση: 1981) και «The Refusal of Odysseus» (1982), και η μελέτη του Pierre Vidal-Naquet «Land and Sacrifice in the *Odyssey*: A Study of Religious and Mythical Meanings» (1970) ανιχνεύουν τις θρησκευτικές και κοινωνικές αξίες και τους θεσμούς που προϋποθέτει το έπος· τα κλασικά άρθρα του Karl Reinhardt «The Adventures in the *Odyssey*» (1948) και του μαθητή του Uno Hölscher «Penelope and the Suitors» (1967) πραγματεύονται τους τρόπους μετασχηματισμού μοτίβων και αφηγήσεων της λαϊκής παράδοσης σε επικές περιπέτειες· οι μελέτες του Michael N. Nagler «Dread Goddess Revisited» (αναθεωρημένη μορφή ενός παλαιότερου άρθρου του 1977) και της Nancy Felson-Rubin «Penelope's Perspective: Character from Plot» (1987/1994) ασχολούνται με το ρόλο των γυναικών, και ιδίως της Πηνελόπης· το πρωτοδημοσιευόμενο άρθρο της Laura M. Slatkin «Composition by Theme and the *Metis* of the *Odyssey*» εξετάζει αφηγηματικές δομές και στρατηγικές, ενώ, τέλος, τά άρθρα του Pietro Pucci «The Song of the Sirens» (1979) και του Charles Segal «*Kleos* and Its Ironies in the *Odyssey*» (1983) αναφέρονται στη σχέση του νεότερου έπους με την *Ιλιάδα*, ιδίως σε ό,τι αφορά τον ηρωικό κώδικα.

Στην εκτενή εισαγωγή ο επιμελητής του τόμου Seth Schein πραγματεύεται, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις πρωτοτυπίας, μερικά σημαντικά θέ-

---

1. Πρόσφατα κυκλοφόρησε μια συλλογή γερμανόφωνων ομηρικών μελετών (ανάμεσά τους περιλαμβάνονται κείμενα των Schadewaldt, Reinhardt, Fränkel, Erbse κ.ά.) μεταφρασμένων στα αγγλικά, P. V. Jones - G. M. Wright (εκδ.), *Homer: German Scholarship in Translation*, Οξφόρδη 1997, ενώ έχει αναγγελθεί από τον εκδοτικό οίκο Routledge η έκδοση το 1998 μιας τετράτομης συλλογής ομηρικών μελετών μεταφρασμένων στα αγγλικά με επιμελητή την Irene de Jong.

2. Θυμίζω ότι ο επιμελητής συνέταξε, μεταξύ άλλων, και μια εισαγωγή στην *Ιλιάδα* με τον τίτλο *The Mortal Hero*, Berkeley-Los Angeles 1984.

ματα του οδυσσειακού έπους, προδιαγράφοντας ταυτόχρονα και το γενικότερο πλαίσιο στο οποίο εγγράφονται οι μελέτες που περιλαμβάνονται στη συλλογή του. Κατά σειράν εξετάζονται τα ακόλουθα ζητήματα: η σχέση Οδύσσειας και προφορικής ποίησης (ο Schein συντάσσεται με την άποψη εκείνων που θεωρούν τόσο την *Ιλιάδα* όσο και την *Οδύσεια* έπη που συντέθηκαν με τη βοήθεια της γραφής), οι ηθικές αξίες του νεότερου έπους και οι διαφορές τους σε σύγκριση προς τις αντίστοιχες της *Ιλιάδας*, το ηρωικό ιδανικό (αντίστιξη Αχιλλέα-Οδυσσέα), ο ρόλος των θεών, οι παρομοιώσεις, η περίπλοκη αφηγηματική δομή, η αυτοαναφορικότητα της *Οδύσσειας* και, τέλος, οι γυναικείες μορφές του έπους. Από τις υπόλοιπες μελέτες, πολλές από τις οποίες έχουν ήδη αποκτήσει, όπως επισημάνθηκε, το status του «κλασικού» και δεν χρειάζεται να αποτιμηθούν κριτικά εδώ, ειδικότερο σχολιασμό αξίζει το άρθρο της Nancy Felson, μια και αποτελεί πλέον τμήμα μιας εκτενούς μονογραφίας της ίδιας που φέρει τον τίτλο *Regarding Penelope. From Character to Poetics*, Princeton 1994, Oklahoma ²1997.

Η αμερικανίδα ερευνήτρια επικεντρώνει την προσοχή της στις «εναλλακτικές δυνατότητες πλοκής» (alternative plot possibilities) που ο ποιητής της *Οδύσσειας* κατασκευάζει γύρω από τον αινιγματικό χαρακτήρα της Πηνελόπης. Οι εναλλακτικές αυτές πλοκές (ερωτοτροπία και απιστία, μνηστεία και γάμος, μήτις και υπομονή κλπ.) ανασυγχροτούνται με βάση τις πράξεις της Πηνελόπης όπως τις ερμηνεύουν, από τη δική τους κάθε φορά οπτική γωνία, οι κυριότερες ανδρικές μορφές του έπους (ο Οδυσσεύς, ο Τηλέμαχος, ο Αγαμέμνωνας και οι μνηστήρες). Ως κύριες λειτουργίες των εναλλακτικών αυτών πλοκών, που διατρέχουν όλο το έπος παράλληλα με τον κύριο μύθο του, τον μύθο του νόστου και της επανένωσης των συζύγων, εντοπίζονται αφενός η δημιουργία έντασης και εναγώνιας προσμονής (suspense) και αφετέρου η πολυεπίπεδη ηθογράφηση της Πηνελόπης, η οποία τα τελευταία χρόνια, σε συνάρτηση με την άνθηση των γυναικείων σπουδών, φαίνεται να απασχολεί επίμονα την έρευνα (ομόθεμα είναι και τα πρόσφατα βιβλία της Marilyn Katz, *Penelope's Renown*, 1991, και της I. Papadopoulou-Belmehti, *Le chant de Pénélope*, 1994). Στη διερεύνηση του χαρακτήρα της Πηνελόπης, η συμβολή της μελέτης, η οποία αξιοποιεί μεθόδους και πορίσματα της αφηγηματολογίας, της ανθρωπολογίας και της ψυχανάλυσης, είναι σημαντική, και οι αναλύσεις της διεισδυτικές.

Όσον αφορά, ωστόσο, την αφηγηματική λειτουργία των «εναλλακτικών πλοκών» —τη δημιουργία έντασης—, η προσέγγιση της Felson είναι, από μεθοδολογική άποψη, ευάλωτη, δεδομένου ότι αγνοεί παντελώς τον ορίζοντα προσδοκιών του αρχαίου δέκτη του έπους. Η συγγρ., ακολουθώντας τις επικοινωνιακές και «διαλογικές» απόψεις των C. S. Peirce και M. Bakhtin, πιστεύει ότι ο αναγνώστης προσλαμβάνει την *Οδύσεια* με ενεργό τρόπο, παρακολουθώντας δηλαδή και επαληθεύο-

ντας συνεχώς κάθε υπόθεση και ερώτημα που προκύπτει από το κείμενο. Επακόλουθο όμως αυτής της θέσης είναι ότι η Felson δεν ιεραρχεί τις διάφορες «εναλλακτικές πλοκές», αντιμετωπίζοντάς τες ως ισοδύναμες μεταξύ τους. Είναι, ωστόσο, αδιαμφισβήτητο ότι ο αρχαίος αναγνώστης/ακροατής τοποθετούσε τις εναλλακτικές αυτές «ιστορίες» στα συμφραζόμενα της κοινόχρηστης και γνωστής σε όλους μυθολογικής παράδοσης και ότι ήταν ασφαλώς σε θέση να διακρίνει τις πιθανές από τις απίθανες. Το ενδεχόμενο, λ.χ., η Πηνελόπη να παντρευτεί έναν από τους μνηστήρες και να πρέπει ύστερα να αντιμετωπίσει τον αδόκητο νόστο του Οδυσσέα δεν αποτελεί για τον αρχαίο δέκτη μια πιθανή «εναλλακτική πλοκή», μια ενδεχόμενη δηλαδή πηγή έντασης, όπως επίσης δεν είναι δυνατόν να θεωρήσει κανείς ότι η εικόνα στο ζ 130 κ.ε., στην οποία ο Οδυσσέας παρομοιάζεται με πεινασμένο λιοντάρι, μπορεί να υποβάλει προς στιγμή στον δέκτη την εντύπωση ότι ο ήρωας ενδέχεται να επιτεθεί με βίαιες ερωτικές διαθέσεις στη Ναυσικά και την ακολουθία της. Για την καθοδήγηση του αποδέκτη του έπους ο ποιητής επιστρατεύει εξάλλου —κάτι που επίσης παραβλέπει η μελέτη— και το ιδιαίτερα σημαντικό για το έπος μέσο των «προαναφωνήσεων», που ενοφθαλμίζονται από την αρχή κιόλας στο κείμενο και οι οποίες, διαπλεκόμενες σε ένα πυκνό σύστημα συνειρμών, ελέγχουν, ρυθμίζουν και οριοθετούν συνεχώς την πρόσληψη του έπους.

Παρ' όλες, ωστόσο, τις αδυναμίες της σ' αυτό το σημείο, η μελέτη είναι ευπρόσδεκτη, επειδή επαναφέρει αποφασιστικά στο προσκήνιο και της οδυσσειακής έρευνας το κρίσιμο ερώτημα της «επικής έντασης», το οποίο, στην περίπτωση της *Ιλιάδας*, πραγματεύθηκε πρόσφατα με γόνιμο τρόπο ο J. V. Morrison στη μελέτη του *Homeric Misdirection*, Michigan 1992.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΝΤΩΝΗΣ Β. ΡΕΓΚΑΚΟΣ

Paul Cartledge, The Greeks, revised ed., Oxford-New York [1997] (Oxford UP: An OPUS Book), σελ. XV, 234 (αρχική έκδοση 1993).

Η οικειοποίηση του πνεύματος της κλασικής αρχαιότητας υπήρξε θεμέλιο της ιδεολογίας του δυτικού πολιτισμού από την εποχή της Αναγέννησης. Τους δύο τελευταίους αιώνες η εξέλιξη των κοινωνικών επιστημών και η πρόοδος της γνώσης επέβαλαν τη διαρκή αναθεώρηση της εικόνας του σύγχρονου κόσμου για την Αρχαιότητα, μόνο στις μέρες μας όμως η κοινωνική ανθρωπολογία κατέδειξε το χάσμα που χωρίζει τις παραδοσιακές κοινωνίες από τον σύγχρονο πολιτισμό· οι επιφανειακές εκείνες αναλογίες ή ομοιότητες που εγγυώνταν τη σύνδεση του σημερινού ανθρώπου με τον Έλληνα πρόγονό του στερήθηκαν έτσι τη σημασία τους.

Την υπογράμμιση των αποστάσεών μας από τους Έλληνες της κλασικής εποχής υπηρετεί το βιβλίο του Cartledge, χωρίς να παραγνωρίζεται πάντως η γονιμότητα της αντιπαράθεσης μαζί τους.

Εγκαταλείποντας τον χώρο της κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής ιστορίας, όπου εντάσσεται το μεγαλύτερο μέρος του προηγούμενου έργου του, για το οποίο είναι ευρύτατα γνωστός, ο Paul Cartledge αξιοποιεί στο βιβλίο αυτό μεθόδους και ερμηνευτικά σχήματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας και της ιστορίας του πολιτισμού με στόχο τη μελέτη του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων της κλασικής εποχής μέσα από κείμενα της αρχαιότητας. Το αντικείμενο του βιβλίου ορίζεται ακριβέστερα από τον γενικό τίτλο της σειράς μαθημάτων στην οποία αυτό στηρίζεται: *The Greeks and the «Other» in the Writing of History*. Με αφετηρία τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη, τον Ξενοφώντα, αλλά και τον Αριστοτέλη, ο συγγραφέας επιχειρεί να αποκαλύψει την ιδεολογία που παράγει την ταυτότητα του Έλληνα-πολίτη μέσα από την οριοθέτησή του απέναντι στην ετερότητα του «άλλου», του διαφορετικού. Στα επτά κεφάλαια του βιβλίου ο συγγρ. πραγματεύεται ζεύγη αντίθετων μεταξύ τους εννοιών που χρησιμεύουν ως άξονες για τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του «Έλληνα» (=ελληνικής καταγωγής άρρενος ελεύθερου πολίτη) στο ανθρωπολογικό, κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό πεδίο. Κάθε κεφάλαιο συντίθεται από σύντομες ενότητες, στις οποίες παρουσιάζονται επί μέρους όψεις μιας από τις αντιθέσεις αυτές.

Στο πρώτο κεφ. (*Significant Others: Us v. Them*) σχολιάζεται η τάση των Ελλήνων για οργάνωση και ερμηνεία του κόσμου με τη βοήθεια διπολικών αντιθέσεων: χαρακτηριστική της έκφραση αποτελεί ο πυθαγόρειος πίνακας των αντίθετων αρχών, όπως παραδίδεται από τον Αριστοτέλη (*Μ.τ.Φ.* 986b 23-26). Εκείνο που κατά τον συγγρ. αποτελεί ιδιαίτερο γνώρισμα της ελληνικής σκέψης είναι αφενός η εκμετάλλευση των αντιθετικών σχημάτων σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό, αφετέρου η έντονη αξιολογική φόρτιση των αντιθέσεων: τα ζεύγη παρουσιάζουν ασυμμετρία, ανταγωνιστικότητα και εσωτερική ιεράρχηση. Ο συγγρ. δεν παραλείπει να επισημάνει την διαφοροποίηση της Σοφιστικής που, εισάγοντας την διάκριση μεταξύ φύσεως και νόμου, αμφισβητεί τις καθιερωμένες ερμηνείες των αντιθέσεων, αλλά και τα θεμέλια της συσχέτισης διαφορετικών ζευγών μεταξύ τους.

Ο προσδιορισμός μιας «ιστορικής» εποχής σε αντιδιαστολή προς την εποχή του μύθου αποκτά καίρια σημασία για την πολιτισμική αυτοσυνειδησία των Ελλήνων της κλασικής εποχής. Η ιστοριογραφία αναπτύσσεται ως λόγος που υπηρετεί την αλήθεια, σε αντίθεση με τον (ιστορικό) μύθο που νοείται ως πλαστή διήγηση (*fiction*). Η σχέση ιστορίας και μύθου στα κείμενα του Ηρόδοτου και του Θουκυδίδη μελετάται στο δεύτερο κεφ. του βιβλίου (*Inventing the Past: History v. Myth*). Ο συγγρ. διακρίνει διαφορετικές μορφές/φάσεις της σχέσης αυτής: ο μύθος ως ιστορία

(ένας ακατάλληλος ιστορικός μύθος καταρρίπτεται με την βοήθεια ενός άλλου: αυτό συμβαίνει με την παρέκβαση του Ηρόδοτου για τους Αλκμαιωνίδες, 6.125-131, και με την αναφορά του ίδιου συγγραφέα στον αττικό μύθο των Πελασγών της Λήμνου, 6.137-140). ο μύθος εντός της ιστορίας (εδώ ο ιστοριογράφος αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την συσχέτιση του μύθου με το ιστορικό παρόν: χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι αφηγήσεις του Ηρόδοτου, 5.70-71, και του Θουκυδίδη, 1.126-127, σχετικά με το Κυλώνειο άγος): τέλος, ο μύθος σε αντίθεση με την ιστορία: ο ιστοριογράφος προτείνει τη δική του εκδοχή των γεγονότων, που μπορεί ωστόσο να είναι εξίσου υποθετική και αναπόδεικτη όσο και ο ιστορικός μύθος: ο Ηρόδοτος αντιδιαστέλλει τις εκδοχές των Περσών για τα αίτια της σύγκρουσης μεταξύ Ασίας και Ευρώπης (1.1-5) με τη δική του θεωρία, ενώ με κριτικό πνεύμα διορθώνει τις παραδόσεις σχετικά με την Τυραννοκτονία (6.123), προσπάθεια στην οποία θα τον μιμηθεί και ο Θουκυδίδης (6.53-59). Η εξέλιξη ολοκληρώνεται με την προσπάθεια του Θουκυδίδη να ξαναγράψει τον μύθο με όρους ιστορικούς: αδυνατώντας να στηρίξει την έρευνά του για το παρελθόν σε προϋποθέσεις αντίστοιχες με την έρευνα των σύγχρονων γεγονότων, επινοεί μια δική του εκδοχή του παρελθόντος, την «Αρχαιολογία», η οποία, αν και αναπαράγει ιστορικούς μηχανισμούς χαρακτηριστικούς για τον σύγχρονό του κόσμο, δεν παύει να αναπλάθει μυθολογικό υλικό. Ο συγγρ. επισημαίνει τις δυσχέρειες μιας τέτοιας συστηματοποίησης: αν η εγγενής αντινομία του μύθου έγκειται στο γεγονός ότι συνδυάζει τη συλλογική αποδοχή (που διασφαλίζει τον παραδοσιακό χαρακτήρα του) με μια ρευστή, ανοιχτή σε επεμβάσεις και νέες επινοήσεις μορφή, ο λόγος της ιστοριογραφίας βρίσκεται παγιδευμένος στην προσωρινότητα και συμπτωματικότητά του: δεν μπορεί ποτέ να επιτύχει πλήρως τον προγραμματικό στόχο του που είναι η αναπαράσταση της αλήθειας· το παράδοξο της ιστοριογραφίας είναι ότι γίνεται «η τέχνη που αποκρύπτει την τέχνη».

Δικαιολογημένα ο συγγρ. είναι ιδιαίτερα προσεκτικός κατά τη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, καθώς η ερμηνεία των κειμένων παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Από άποψη μεθοδολογική, η από κοινού αντιμετώπιση όλων των παραδειγμάτων που συζητούνται ως «μύθος» δεν είναι απόλυτα ασφαλής χωρίς ορισμένες διευκρινίσεις: π.χ. ο χαρακτήρας των περιστατικών που συνδέονται με το Κυλώνειο άγος δεν προσδιορίζεται από την αναλήθεια των λεπτομερειών, αλλά από τον προφορικό χαρακτήρα των πηγών· η αντίστοιχη κριτική που ασκείται από τους ιστοριογράφους δεν αφορά στην αξιοπιστία της εκδοχής, αλλά στην νομιμότητα της ερμηνείας. Επιπλέον η ύπαρξη γραπτών (για μας κυρίως: ηροδότειων) εκδοχών αποβαίνει σε συγκεκριμένες περιπτώσεις καθοριστική για τις επιλογές του Θουκυδίδη.

Ο ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός των Ελλήνων την περίοδο που ακολουθεί τους Περσικούς πολέμους σφραγίζεται από την παγίωση ενός εθνοκεντρικού στερεοτύπου. Το κεφ. που αφιερώνεται στο θέμα (Alien

Wisdom: Greeks v. Barbarians) εισάγεται με την Αριστοτελική θεωρία για τη φυσική δουλεία των βαρβάρων, όπου το στερεότυπο αυτό βρίσκει την πιο χαρακτηριστική του έκφραση· παράλληλα υπενθυμίζονται και οι φυσιολογικές εξηγήσεις της διαφοράς Ελλήνων-βαρβάρων σε κείμενα της Ιπποκρατικής συλλογής. Στις διεξοδικές πληροφορίες του Ηρόδοτου για τα έθιμα των βαρβάρων εντοπίζεται μια χαρακτηριστική τάση κατασκευής αντιθετικών σχημάτων: ο ιστορικός αρέσκεται στην παρουσίαση των στοιχείων εκείνων κάθε βαρβαρικού λαού (των Σκυθών, των Αιγυπτίων, αλλά και των Περσών) που τον απομακρύνουν περισσότερο από τους Έλληνες. Η αντίθεση αποκτά εντονότερη αξιολογική φόρτιση στο χώρο της πολιτικής: η προσδιοριστική διαφορά έγκειται στην ανελευθερία που χαρακτηρίζει τα βαρβαρικά πολιτεύματα.

Η σύνθεση απόψεων διαφορετικών συγγραφέων διευκολύνει την παρουσίαση της ιδεολογίας που τις παράγει, αλλά δεν συνεπάγεται ακριβή προσδιορισμό του βαθμού στον οποίο ο καθένας από αυτούς ενστερνίζεται την ιδεολογία. Παραδείγματα «αντιφάσεων», όπως αυτές που εντοπίζει ο συγγρ. στον Ξενοφώντα (επισημαίνεται ιδιαίτερα η στενή προσωπική σχέση που συνέδεε τον Ξενοφώντα με ορισμένους «βαρβάρους», η συμμετοχή και ο ρόλος του στην εκστρατεία των «μυρίων», και η εξιδανίκευση του Κύρου στην *Κύρου παιδείαν*), δεν αποδεικνύουν ότι ορισμένοι βάρβαροι βαρύνονται λιγότερο από το στερεότυπο, ούτε όμως οι περιπτώσεις αυτές συνιστούν συνειδητή παραχώρηση από μέρους του αρχαίου συγγραφέα· περισσότερο δείχνουν ότι σε ορισμένα συμφραζόμενα τα στερεότυπα είναι δυνατόν να παραμένουν ανενεργά. Η ερμηνεία που προτείνεται για το χωρίο του Θουκυδίδη 7.29-30 ίσως είναι υπερβολική: οι εξουθενωτικοί χαρακτηρισμοί του ιστορικού για τη βαρβαρότητα των Θρακών δύσκολα μπορούν να συνιστούν προσπάθεια αποτίναξης του «στίγματος» της θρακικής του καταγωγής, ούτε δικαιολογούνται μόνον από την παρουσία μεγάλου αριθμού Θρακών δούλων στην Ελλάδα. Ίσως ο Θουκυδίδης μεγαλοποιεί κάτι που ο ίδιος ήταν σε θέση να γνωρίζει καλύτερα (πρβ. και τις δικές του σκέψεις στο 1.21.2). Τέλος, δεν είναι σκόπιμος οποιοσδήποτε, έστω και έμμεσος, συσχετισμός των απόψεων του Θουκυδίδη με την αριστοτελική θεωρία περί φυσικής δουλείας των βαρβάρων· χωρία όπως το Θουκ. 1.6.6 απηχούν ιδέες της Σοφιστικής και υποβάλλουν την ιδέα ότι οι διαφορές Ελλήνων και βαρβάρων ίσως ανάγονται από τον ιστορικό στη διαφορά φάσης της πολιτιστικής εξέλιξης του καθενός.

Η φυσική αντίθεση άνδρα-γυναίκας είναι το θέμα του 4ου κεφ. (*Engendering History: Men v. Women*). Αφετηρία της συζήτησης είναι και πάλι ο Αριστοτέλης και η διδασκαλία του για τη φυσική κατωτερότητα της γυναίκας. Πλούσιο υλικό αντλείται από τον Ηρόδοτο, ο οποίος αρέσκεται να παρουσιάζει τις συνήθειες των βαρβάρων σχετικά με τη θέση της γυναίκας ως διαμετρικά αντίθετες από τις ελληνικές. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται χαρακτηριστικά και από μερικές εξαιρετικές περιπτώσεις γυναικών που ελκύουν ιδιαίτερα την προσοχή του ιστορικού: η Τόμυρις παρουσιάζεται με χαρακτηριστικά Αμαζόννας, της ιδεατής αντιστροφής του προτύπου ενός άνδρα, Έλληνα πολεμιστή, ενώ η περίπτωση

της Αρτεμισίας, μιας γυναίκας που παρομοιάζεται ρητά με άνδρα, συντελεί στην υπονόμηση του ανδρισμού των βαρβάρων· η γυναίκα αυτή, εγκατεστημένη στη μεθόριο μεταξύ ελληνικού (ελεύθερου) και βαρβαρικού (υποτελούς) κόσμου, απολαμβάνει το προνόμιο μιας απροσδιοριστίας, η οποία της επιτρέπει να υποσκάπτει και συγχρόνως να επιβεβαιώνει τον κανόνα. Αμφισημία επισημαίνεται και στις δύο «βαρβαρικές» ιστορίες γυναικών από τον Ηρόδοτο που συζητά ο συγγρ. Η νουβέλα της γυναίκας του Κανδαύλη ανατρέπει το στερεότυπο ισχυρού άνδρα-ασθενούς γυναίκας, ενώ στην νουβέλα της γυναίκας του Μασίστη ο Ξέρξης παρουσιάζεται ανίκανος να εξασφαλίσει τη διατήρηση τόσο του οίκου του όσο και του κράτους του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον δείχνει ο Ηρόδοτος για τα σπαρτιατικά έθιμα: η Σπάρτη ενσαρκώνει την εικόνα του «άλλου» στο εσωτερικό του ελληνικού κόσμου. Ο συγγρ. παρατηρεί ότι ενδείξεις για μια υπέρβαση της απόλυτης αντίθεσης υπάρχουν στο έργο του Ξενοφώντα (*Οικονομικός*, *Κύρου παιδεία*).

Μια ενότητα αφιερώνεται στην τραγωδία, η οποία, σύμφωνα με τον συγγρ., έχει υπό μίαν έννοια περισσότερο «γυναικείο» παρά «ανδρικό» χαρακτήρα: αποτελεί έκφραση της ετερότητας εντός της κοινωνικής ομάδας, αμφισβητώντας τα θεμέλια των παραδοσιακών νόμων και αξιών: η τραγωδία ανατρέπει την τάξη στο χώρο του μύθου, η κωμωδία στο χώρο της ουτοπίας.

Το πέμπτο κεφ. επιγράφεται *In the Club: Citizens v. Aliens*. Για τον Ηρόδοτο η συμμετοχή στα κοινά και η ισότητα των πολιτών είναι διακριτικά της ελευθερίας και προάγουν την γενναιότητα· αντίθετα, κάτω από ένα τυραννικό πολίτευμα η ελευθερία δεν διαφέρει απ' τη δουλεία (5.78). Οι Έλληνες της κλασικής εποχής θεωρούν την πολιτική ελευθερία (αλλά και την πολιτική θεωρία) δικό τους αποκλειστικό προνόμιο. Η ιστοριογραφία του Θουκυδίδη, υποστηρίζει ο συγγρ., αποτελεί δημιούργημα της ελληνικής πόλης, που αποκαλύπτει όμως ταυτόχρονα και τους κινδύνους που απειλούν την ύπαρξή της: ένας τέτοιος κίνδυνος είναι ευδιάκριτος σε θεωρίες όπως αυτές που διατυπώνουν οι ανώνυμοι Αθηναίοι στη Σπάρτη (1.73-78) και στη Μήλο (5.85-113) σχετικά με τις διακρατικές σχέσεις. Η θουκυδίδεια ιστοριογραφία περιστρέφεται κυρίως γύρω από τις σχέσεις μεταξύ πόλεων ως ολοτήτων, όχι τόσο των ομάδων που περιλαμβάνονται στο εσωτερικό τους. Ο Ξενοφών διαφοροποιείται από τους δύο προδρόμους του στο βαθμό που τα ηθικά επιτεύγματα των πρωταγωνιστών της ιστορίας του προβάλλονται εντονότερα από ότι η πολιτική ερμηνεία των πράξεών τους: η φιλομοναρχική τάση της *Κύρου παιδείας* δεν συνεπάγεται αναγκαστικά μια ξεκάθαρη αντιδημοκρατική τοποθέτηση.

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο συγγρ., μια ενδιαφέρουσα πτυχή του θέματος αποτελεί το ιστορικό φαινόμενο της κατάταξης Ελλήνων ως μισθοφόρων στο στρατό άλλων πόλεων ή βαρβάρων ηγεμόνων: χαρακτηριστική περίπτωση αποτελούν οι Αθηναίοι μισθοφόροι της *Κύρου Αναβάσεως*. Ο Ξενοφών καταφέρνει να συμβιβάσει το γεγονός αυτό με την ελληνική ιδεολογία: οι *μύριοι* αποτελούν μια

κινούμενη πόλη, και ο Ξενοφών φαίνεται να οραματίζονταν τη δημιουργία μιας αποικίας στην Νότια ακτή του Ευξείνου πόντου, σχέδιο που όμως δεν εγκρίθηκε από το υπόλοιπο εκστρατευτικό σώμα (5.6.15-19). Η πόλις εξακολουθεί να θεωρείται από τον Αριστοτέλη ιδανική μορφή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, παρά το γεγονός ότι η ιδέα της αυτοκρατορίας αποτελούσε την ιστορική πρόκληση της εποχής του: ο άνθρωπος ως ζῶον πολιτικόν ολοκληρώνεται με την πραγμάτωση της πολιτικής κοινωνίας· αυτή αποτελεί το τέλος της κοινωνικής του ένταξης και δράσης και του εξασφαλίζει πραγματική ευδαιμονία. Η εκτροπή από τον στόχο αυτό, η στάσις, καταδικάζεται εξίσου σφοδρά από τον Αριστοτέλη, όπως και από τον Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα. Το αντίδοτο που πρότεινε ο τελευταίος, η ευσέβεια, απέβη ωστόσο αρκετά αναποτελεσματικό για να αποτρέψει εσωτερικούς διχασμούς.

Στο έκτο κεφ. (Of Inhuman Bondage: Free v. Slave) συζητούνται οι απόψεις των Ελλήνων για τη δουλεία. Η αριστοτελική θεωρία της φυσικής δουλείας εξετάζεται σε συνάρτηση με το ερώτημα αν η καταγωγή της είναι φιλοσοφική ή ιδεολογική. Παρά τη συστηματικότητα του φιλοσόφου, ο συγγρ. πιστεύει ότι οι αντιφάσεις της θεωρίας παραπέμπουν στη δεύτερη ερμηνεία, με την επιφύλαξη ότι η αριστοτελική αρχή του «τιθέναι τὰ φαινόμενα» ίσως αφήνει κάποια περιθώρια διαφορετικής ερμηνείας. Ο συγγρ. δείχνει την αμηχανία της θεωρίας απέναντι στο ζήτημα της δουλείας (πώς να εξηγηθεί στην αριστοτελική θεωρία η μετάβαση από την ελευθερία στη δουλεία ως συνέπεια αιχμαλωσίας, αλλά και η απελευθέρωση δούλων;) επισημαίνοντας παράλληλα την εξάρτησή της από τις ιστορικές εξελίξεις (η διακήρυξη του Αλκιδάμαντα ότι ο θεός δεν έκανε κανέναν άνθρωπο δούλο προϋποθέτει κατά τον συγγρ. τη χειραφέτηση επαναστατημένων ειλωτών μετά την ήττα της Σπάρτης στα Λεύκτρα· αντίστοιχα, το ζήτημα της πιθανής συνεργασίας ελευθέρων με δούλους θα απασχολήσει τον Ξενοφώντα μόνο ύστερα από τη συνωμοσία του Κινάδωνα).

Ως ιδιαίτερο θεωρητικό πρόβλημα αντιμετωπίζεται η περίπτωση των ειλωτών που αντιμετωπίζονταν πάντοτε ως απειλή, εφόσον μπορούσαν να ξαναδιεκδικήσουν την ελευθερία τους. Ο συγγρ. υπενθυμίζει τη μαρτυρία του Πολυδεύκη (που ίσως ανάγεται στον Αριστοφάνη τον Βυζάντιο) σχετικά με την ύπαρξη μιας κατηγορίας ανθρώπων μεταξύ ελευθέρων και δούλων (ειλωτες, πενέσται κλπ.), και επισημαίνει ότι η υποδαύλιση της εξέγερσης των πενεστών από τον Κριτία δικαιολογείται από τον Ξενοφώντα επειδή οι πενέσται ανήκουν στην «ενδιάμεση» κατηγορία. Τα όρια εξάλλου είναι ρευστά: για τον Ξενοφώντα τόσο η χειρωνακτική όσο και η μισθωτή εργασία ισοδυναμούν με δουλεία: ελευθερία σημαίνει απουσία κάθε δεσμευτικής υποχρέωσης προς οποιονδήποτε. Η ρευστότητα της διάκρισης ελεύθερου-δούλου γίνεται άλλωστε εμφανής, όπως ωραία δείχνει ο συγγρ., και στη μεταφορική χρήση των όρων ελεύθερος-τύραννος προκειμένου να χαρακτηρισθούν διακρατικές σχέσεις.

Η τελευταία διπολική σχέση που πραγματεύεται το βιβλίο είναι αυτή μεταξύ ανθρώπου-θεού (Knowing Your Place: Gods v. Mortals). Μετά από

μια εισαγωγική παρουσίαση των διαφορών αρχαίας ελληνικής και χριστιανικής θρησκείας τονίζεται η συνεκτική κοινωνικοπολιτική λειτουργία της αρχαίας λατρείας, στη συνέχεια σχολιάζεται η θεωρία του Ηρόδοτου για την καταγωγή των θεών από την Αίγυπτο, καθώς και οι διαδεδομένες απόψεις σχετικά με το ρόλο της ομηρικής και ησιόδειας ποίησης στη διαμόρφωση των θρησκευτικών αντιλήψεων και της θεολογίας. Συγκρίσεις ελληνικής και βαρβαρικής θρησκείας στην αρχαιοελληνική ιστοριογραφία επιχειρούνται σε δύο πεδία, στα ταφικά έθιμα και τις θυσίες, για να διαπιστωθεί ότι και πάλι ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τους Σκύθες να βρίσκονται σε πλήρη αντίθεση με τους Έλληνες, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για έναν παραλληλισμό τους με τους Σπαρτιάτες, τους πιο «διαφορετικούς» Έλληνες. Η συμπεριφορά των θεών στην «ιστορία» προσδιορίζεται από τα ανθρωπομορφικά τους χαρακτηριστικά και, πιο συγκεκριμένα, από την αντίληψη ότι είναι «μεγάλοι Έλληνες» («larger Greeks», σύμφωνα με τον A.D. Nock). Οι θεοί παρουσιάζονται ως εγγυητές ανθρωπίνων αξιών, δεσμεύονται όμως από τους ανθρώπους με ανθρώπινα τεχνάσματα. Ως χαρακτηριστικός εκφραστής της ιδεολογίας σχετικά με τους θεούς προβάλλεται ο Ξενοφών, σύμφωνα με τον οποίον η ιστορία κατευθύνεται από τη θεία δικαιοσύνη.

Η παράθεση τριών παραδειγμάτων από τον Ηρόδοτο έχει ως στόχο να δείξει την ομοιότητα των αντιλήψεών του με εκείνες του Ξενοφώντα (4.205, 7.189, 8.65). Το τρίτο παράδειγμα αναφέρεται στο περιστατικό ενός θείκου σημείου το οποίο εμφανίστηκε λίγο πριν την ναυμαχία της Σαλαμίνας και ερμηνεύθηκε ως οιωνός της ήττας των Περσών. Ο συγγρ. αποδίδει στον Ηρόδοτο το σιωπηλό συμπέρασμα ότι οι θεοί της Αττικής έσπευσαν να συνδράμουν τον αγώνα των Ελλήνων. Υπάρχουν ωστόσο στο κείμενο ενδείξεις που επιβάλλουν επιφυλακτικότητα. Η κατονομασία κάποιου Δικαίου ως πηγής μπορεί να εξηγηθεί όχι ως προσπάθεια να κατοχυρωθεί η αξιοπιστία της αφήγησης, αλλά από το γεγονός ότι ο πληροφοριοδότης είναι και ο πρωταγωνιστής του επεισοδίου· εξάλλου η πρόσθετη επισήμανση ότι ο Δίκαιος επικαλούνταν και άλλους αυτόπτες μάρτυρες μπορεί να υποβάλλει μια διάθεση αποστασιοποίησης του Ηρόδοτου, δηλωτική των αμφιβολιών του. Θα ήταν ασφαλέστερο να υποστηριχθεί ότι, ενώ η αξία του Ηρόδοτου για την ανίχνευση της ιδεολογίας που διαμόρφωσε την εικόνα των θεών κατά την κλασική εποχή είναι αδιαμφισβήτητη, ο ίδιος φαίνεται να έχει επίγνωση του ολισθηρού εδάφους στο οποίο κινείται, κάτι που εν μέρει τον συνδέει πολύ περισσότερο με τον Θουκυδίδη παρά με τον Ξενοφώντα. Ο αυτοπεριορισμός του Ηρόδοτου και του Θουκυδίδη σε ανθρώπινα «έργα» (σε αντιδιαστολή προς τα θεία, πρβ. Ηροδ. 2.3-4) θα άξιζε να μη μείνει ασχολίαστος, καθώς αποκαλύπτει ακριβώς την οριοθέτηση του πεδίου το οποίο πρόκειται να «αποκαθαρθεί» από κάθε ανορθολογικό παράγοντα, σύμφωνα και με τη διδασκαλία του Πρωταγόρα, τη σχέση του οποίου με τον Ηρόδοτο, ο συγγρ. εύστοχα υπογραμμίζει αλλού. Ένα ερώτημα που επίσης παραμένει ανοιχτό είναι, τέλος, κατά πόσον οι απόψεις του Ξενοφώντα διαμορφώνονται αποκλειστικά με γνώμονα προσωπικές μεταφυσικές του πεποιθήσεις, ή, σε ένα θεωρητικό επίπεδο, σε διαλογική σχέση προς τους δύο προγενέστερους του ιστορικούς. Η «παλινόρ-

θωση» των θεών στην ιστοριογραφία δεν εκφράζει παρά τον ένα πόλο μιας διαλεκτικής αντίθεσης που δεν μπορεί να γίνει εμφανής από μια δοξογραφική παράθεση απόψεων, καθώς αυτή δεν επιτρέπει να φανεί καθαρά ο χαρακτήρας των διαφορών ανάμεσα σε διασταυρούμενες χρονικά μαρτυρίες.

Ο επίλογος του βιβλίου επιστρέφει στο ζήτημα της διαφοράς ανάμεσα στην νοοτροπία του σύγχρονου ανθρώπου και του αρχαίου Έλληνα, εστιάζοντας στο αρχαίο δράμα και τονίζοντας τον θρησκευτικό και πολιτικό χαρακτήρα του. Ακολουθούν χρήσιμες βιβλιογραφικές παραπομπές για τα επί μέρους θέματα όλων των κεφαλαίων και ενοτήτων του έργου. Το βιβλίο συμπληρώνεται με εκτενή βιβλιογραφία (επηυξημένη και αναθεωρημένη στην έκδοση του 1997) και ευρετήριο ονομάτων και όρων (όχι όμως και χωρίων).

Ελάχιστα είναι τα παροράματα —ατυχώς αφορούν κυρίως παραπομπές: στη σελ. 14 αντί 486 να γραφεί 986 (γιατί αντιστρέφεται η σειρά των εννοιών του πιθαγόρειου πίνακα;), στη σελ. 23 αντί 231 να γραφεί 131. Στη σελ. 50 το όνομα Maussollos μπορεί να απαλλαγεί από τα διπλά σύμφωνα. Στη σελ. 105 ο όρος «βασιλείς» θα έπρεπε οπωσδήποτε να προτιμηθεί από τον χαρακτηρισμό «τύραννοι» (για τον Ευαγόρα και τον Νικοκλή).

Ο Paul Cartledge με το βιβλίο του αυτό εμπλουτίζει σημαντικά τη γενική βιβλιογραφία για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Το θέμα που επιλέγει παρουσιάζει δυσχέρειες τις οποίες αντιμετωπίζει με γνώση και σύνεση. Η εγκυρότητα των συμπερασμάτων του κατοχυρώνεται μεθοδολογικά με τον συνεπή περιορισμό της μελέτης στην εξέταση κειμένων (αν και ο συγγρ. διαθέτει, φυσικά, τα εφόδια που του επιτρέπουν να προχωρήσει, όπου χρειάζεται, και σε παρουσίαση και ανάλυση κοινωνικών θεσμών). Παρά την επανειλημμένη αναγνώριση των οφειλών του συγγρ. στη γαλλική στρουκτουραλιστική σχολή, συχνά η μέθοδός του αποδεικνύεται επιτυχώς εκλεκτική. Το βιβλίο μαρτυρεί ευρύτατη ενημέρωση στα προβλήματα και τις θεωρίες των κοινωνικών επιστημών και εφαρμόζει γόνιμα τα πορίσματά τους στη μελέτη κειμένων τα οποία έχουν γίνει αντικείμενο συστηματικής ανάλυσης από ποικίλες απόψεις. Η οικονομία της σύνθεσης, η διαύγεια του λόγου και η απλότητα της γραφής, που δεν καταλήγει ωστόσο σε υπεραπλουστεύσεις, συμβάλλουν στην επίτευξη του στόχου του. Στις θεμελιώδεις επιλογές του συγγρ. πρέπει να ενταχθεί και η αποφυγή κάθε είδους ανακεφαλαίωσης, μερικής ή γενικής· μπορεί να θεωρηθεί ως έμμεση υπόμνηση του ουσιαδώς διαλεκτικού χαρακτήρα αλλά και των ορίων μιας ανάλυσης που είναι στενά εξαρτημένη από τις θεωρητικές της προϋποθέσεις και από υποκειμενικές επιλογές κειμένων· πολύ περισσότερο, όταν τα κείμενα αυτά προέρχονται από έναν πολιτισμό που κι αυτός με τη σειρά του αποτιμάται αναγκαστικά μέσα από την προοπτική της διαφορετικότητάς του.

Το βιβλίο δεν απευθύνεται αποκλειστικά σε μελετητές της αρχαιότητας και δεν προϋποθέτει ιδιαίτερες γνώσεις προσώπων, πραγμάτων ή

κειμένων του αρχαίου κόσμου: ο συγγρ. αναλαμβάνει ο ίδιος να κατατοπίσει τον αναγνώστη σε πολλά ζητήματα, παραθέτοντας άφθονες εισαγωγικές πληροφορίες και φωτίζοντας ιδιαίτερα τις πλευρές εκείνες που έχουν μεγαλύτερη σημασία για την κατανόηση των θέσεών του. Έτσι, του παρέχεται η ευχέρεια να εμπλουτίσει το έργο με πρωτότυπες παρατηρήσεις, προσωπικές κρίσεις και εκτιμήσεις θεμελιωμένες σε εξαιρετη κατάρτιση, ωριμότητα σκέψης και ευαισθησία· με τον τρόπο αυτό ο Cartledge πολλαπλασιάζει την αξία και το ενδιαφέρον του βιβλίου για τους πιο ειδικούς, ενώ καθοδηγεί με ασφάλεια έναν λιγότερο ενημερωμένο αναγνώστη. Ασφαλώς η φύση του υλικού καθιστά αναγκαία κάποια προσοχή κατά τη χρήση των συμπερασμάτων από τον τελευταίο. Η ιδεολογία ως αφαιρετικό κατασκεύασμα δεν εκδηλώνεται στα ιστοριογραφικά κείμενα σε καθαρή μορφή· η υποχρεωτική σχηματοποίηση δεν αίρει τις ατομικές διαφοροποιήσεις και αποκλίσεις μεταξύ των συγγραφέων, τις πιθανές αντιφάσεις, ούτε εξαντλεί τις ερμηνευτικές δυνατότητες, εφόσον αυτές νομιμοποιούνται από τις ποικίλες συμβάσεις οι οποίες δρουν κατά την διαδικασία της παραγωγής ενός κειμένου και επηρεάζουν τη συγκρότηση του νοήματός του. Η επιμονή στην αποκάλυψη της ιδεολογίας που συνέχει τα κείμενα των Ελλήνων ιστορικών της κλασικής αρχαιότητας ευθύνεται εξάλλου κάποτε για μια εντύπωση στατικότητας στην παρουσίαση της σκέψης και του έργου τους. Η κατανόηση των κειμένων θα μπορούσε να προαχθεί, αν δινόταν μεγαλύτερη έμφαση στην προβολή των σχέσεων διακειμενικότητας που συνδέουν τα έργα των ιστοριογράφων οι οποίοι μέσα από την αντιπαράθεσή τους συνέβαλαν ουσιαδώς στη διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους της ιστοριογραφίας. Ο συγγρ. όμως είναι ιστορικός, και θα ήταν σίγουρα άδικο να χρεωθεί σ' αυτόν η καθυστέρηση της φιλολογικής έρευνας στον συγκεκριμένο τομέα. Η αξία του βιβλίου δεν μειώνεται επομένως από τις επισημάνσεις αυτές —αντίθετα, είναι εύλογο να περιμένουμε ότι η πειστικότητα και η εγκυρότητα της μελέτης του Cartledge θα προσφέρει το έναυσμα για έναν πιο εμπεριστατωμένο και γόνιμο διάλογο των κλασικών σπουδών με την ανθρωπολογία από ό,τι έχει συμβεί στο πρόσφατο παρελθόν.

Πανεπιστήμιο Κύπρου

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΣΑΚΜΑΚΗΣ

Άννα Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου - Χριστίνα Τουφεξῆ - Πάσχου, Κατάλογος μικρογραφιών Βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρο Ἔρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης, 1997, σελ. 238, 335 ἔγχρωμες καὶ 98 ἀσπρόμαυρες εἰκόνες.

Ἡ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου πάντα ἀπασχολοῦσε τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ διεθνῆς ἐπιστῆμη εἶχε τὴν εὐκαιρία πολλὰς φορὲς νὰ πλουτισθεῖ μὲ ἐξαιρετοὺς ἐπιστημονικοὺς καταλόγους. Ὡστόσο τὸ ἐνδια-

φέρον για τὸ ἀντικείμενο εἶχε ἐπισυγκεντρωθεῖ στὸ γραπτὸ λόγο καὶ ὄχι στὴν εἰκόνα, τὴ μικρογραφία ποὺ παρουσιάζει τὸν λόγο ὀπτικά —καὶ μὲ αἰσθητικὲς διαστάσεις— καὶ συχνὰ τὸν ἐρμηνεύει. Ὅμως τὸ 1978, ἔτος ὀρόσημο γιὰ τὴν Ἀκαδημία, δημοσιεύθηκε ὁ πρῶτος τόμος τοῦ καταλόγου μικρογραφῶν Βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τὸ 1985 ἀκολούθησε ὁ δεύτερος, καὶ τώρα ὁ τρίτος τόμος.

Ἡ ἰδέα ἦταν τοῦ ἀειμνήστου δασκάλου μας, ἀκαδημαϊκοῦ Διονυσίου Ζακυθηνοῦ. Στὴν πορεία τῆς ὑλοποίησής της τὴν ἰδέα τὴν ὑποστήριξαν καὶ ἄλλοι μεγάλοι δάσκαλοι, ἀκαδημαϊκοί· πρὸ πρόσφατα ὁ ἀειμνήστος Μανόλης Χατζηδάκης καὶ ὁ πάντα ἀκούραστος, σοφὸς κ. Μανούσος Μανούσας. Ἡ πραγματοποίηση ὅμως τῆς ἰδέας ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴ γνώση καὶ στὸ μόχθο τῶν κκ. Ἄννας Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου καὶ Χριστίνας Τουφεξῆ-Πάσχου.

Ὁ τρίτος τόμος περιλαμβάνει 60 εἰκονογραφημένα χειρόγραφα Ὀμιλιῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ Μηηνολόγια τοῦ 9ου-12ου αἰώνα. 29 χειρόγραφα περιέχουν Ὀμιλίες τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, 10 τίς Λειτουργικὲς Ὀμιλίες τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, 5 ἔργα τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, 1 τὴν Κλίμακα τοῦ Ἰωάννη Σιναΐτου καὶ τὰ ὑπόλοιπα 15 εἶναι Μηηνολόγια. Οἱ σύντομες βιογραφίες ἁγίων στὰ Μηηνολόγια ἀκολουθοῦν τὰ κείμενα τοῦ Συμεῶν Μεταφραστῆ. Τρία μόνον (2522 [45], 2345 [47], 996 [57]) ἔχουν παραστάσεις ἁγίων. Ἰδιαίτερη σημασία ἔχει ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ὁσίου Κλήμεντος ὡς συγγραφέα (εἰκ. 45, 46).

Μόνο 5 κώδικες εἶναι χρονολογημένοι (263 [9], 2544 [11], 2209 [15], 2253 [18], 239 [51]). Πολλοὶ εἶναι ὀγκῶδεις καὶ πολυτελεῖς καὶ προϋποθέτουν πλούσιους παραγγελιοδότες, ποὺ ὡστόσο μνημονεύονται σὲ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Πλούσια σὲ εἰκονογράφηση εἶναι τὰ χφ 211 (2), Ὀμιλίες Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, τέλος τοῦ 9ου αἰ., καὶ 2554 (40), Λειτουργικὲς Ὀμιλίες τοῦ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. Τὸ τελευταῖο ἔχει λεπτότητα, ἱστορημένα πρωτογράμματα, σύμφωνα μὲ σύστημα εἰκονογράφησης καθιερωμένο σὲ κωνσταντινουπολίτικα χειρόγραφα τῆς ἐποχῆς. Ἀντίθετα ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς χειρογράφων ἔχει πλούσια διακόσμηση ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ φανταχτερὰ ἐπίτιτλα. Ἐνδεικτικὰ τοῦ πλοῦτου εἶναι ὅτι 40-43 ἐπίτιτλα διακοσμοῦν σχεδὸν κάθε χρυσοστομικὴ Ὀμιλία.

Οἱ συγγρ. καταγράφουν τὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα, κολοφῶνες-σημειώματα, παρουσιάζουν τὴ στάχωση, περιγράφουν λεπτομερέστατα τὴ διακόσμηση (οἱ περιγραφὲς εἶναι ὑποδείγματα ἀκριβείας καὶ παρατηρητικότητος), προβαίνουν σὲ σχόλια καὶ παρατηρήσεις· ἐλέγχουν τεράστιο συγκριτικὸ ὕλικό, εἰκονογραφικὸ καὶ ἱστορικὸ, ὥστε εἶναι δύσκολο νὰ διαφωνῆσει κανεὶς μὲ τὰ προτεινόμενα συμπεράσματα. Μεταξὺ ἄλλων ἐντυπωσιάζει τὸ ἱστορικὸ ὕλικό· π.χ. ἡ ἀπεικόνιση σεισμῶν στὸ χφ. 211 (εἰκ. 21) φαίνεται νὰ ἀναφέρεται στὸ μεγάλο σεισμὸ τῆς 9ης Ἰανουαρίου τοῦ 870, ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Νικήτας ὁ Παφλαγῶν.

Τὸ χφ 211 (2) ἔχει προβληματίσει τοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὴν εἰκονογραφία του καὶ τὴν καταγωγή του. Ἡ ἔγχρωμη παρουσίαση ὀλόκληρης τῆς εἰκονογράφησης, γιὰ πρώτη φορά ἐδῶ, ἐπιτρέπει μιὰ νέα προσέγγιση στὰ σχετικὰ προβλήματα. Προτείνονται νέες ἐρμηνεῖς μὲ δυνατὴ ἐπιχειρηματολογία. Π.χ. στὴ μικρογραφία τῆς Ὀμιλίας ποὺ ἐρμηνεύει τὴν παραβολὴ τῆς χαμένης δραχμῆς (Λκ. ιε', 8-10) (εἰκ. 43) ἀναγνωρίζεται τὸ θέμα τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐξύψωσής του στὸν κόσμον τῶν ἀγγέλων (σ. 28). Ἐπιτυχεῖς, πρωτότυπες ἐρμηνεῖς, ποὺ δείχνουν γνώση τῶν θεολογικῶν ἀποχρώσεων τοῦ κειμένου, προτείνονται καὶ γιὰ ἄλλες μικρογραφίες. Ὁ χαρακτήρας τοῦ χφ διαγράφεται σίτις συγκρίσεις του μὲ τὰ λεγόμενα «μοναστικά» ψαλτήρια τοῦ 9ου αἰ. Ὁ εἰκονογράφος ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ παλαιότερες ἐποχὲς γιὰ νὰ δημιουργήσῃ πρωτότυπες συνθέσεις ποὺ εἴτε θὰ μείνουν ἀνεπανάληπτες εἴτε θὰ ἀποτελέσουν τὸν πυρῆνα γιὰ νέα δημιουργήματα. Π.χ. ἴσως στὸ χφ αὐτὸ πρωτοπαρουσιάζεται τὸ θέμα: ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ὡς Πηγὴ Σοφίας (εἰκ. 20)· καὶ γιὰ πρώτη φορά παριστάνεται τὸ ποτήρι τοῦ Χριστοῦ στὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν (εἰκ. 24). Ὅμως τὸ δοχεῖο μὲ τὶς κληματίδες καὶ τὰ σταφύλια στὴ μικρογραφία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι σύμβολο τοῦ κήπου τῆς Γεσθημανῆς, ὅπως προτείνεται, ἀλλὰ μάλλον προσδίδει εὐχαριστηριακὸ συμβολισμὸ στὸ ποτήρι.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα θυμίζουν ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς ὕστερης καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἀρχαιότητος (βλ. εἰκ. 19, 23). Ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ἔχουν τελικὰ τὴν καταγωγή τους καὶ οἱ προσωποποιήσεις ποὺ προαγγέλλουν ὅσες θὰ ἐμφανισθοῦν σὲ πολυτελῆ Βυζαντινὰ χειρόγραφα τοῦ 10ου αἰ. Ὅρθα χαρακτηρίζονται οἱ μικρογραφίες ὡς εἰκονιστικὰ σχόλια τοῦ κειμένου. Ὅμως, πρέπει νὰ τονισθεῖ, ὅτι παρὰ τὸν ἀφηγηματικὸ τους χαρακτήρα, οἱ μικρογραφίες, περιέχουν πολλὰ συμβολικὰ στοιχεῖα. Οἱ συγγρ. συνδέουν τὸν ἐμπνευστὴ τῆς εἰκονογράφησης μὲ κείμενα τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντα ζ', ὥστε, καὶ μὲ τοὺς συσχετισμοὺς μὲ τὰ ψαλτήρια, ὑποδεικνύουν ἔμμεσα τὴ σύνδεση τοῦ χειρογράφου μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Παλαιότερα εἶχαν προταθεῖ ἡ Κάτω Ἰταλία, χωρὶς οὐσιαστικὴ ἐπιχειρηματολογία, καὶ ἡ Συρία, μὲ περισσότερες πιθανότητες, ὡς τόποι καταγωγῆς τοῦ κώδικα. Ἡ νέα ἀπόδοση δίνει ἄλλη διάσταση στὴ σημασία τοῦ κώδικα γιὰ τὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τῆς Μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς.

Ὅταν θὰ γίνῃ ἀξιολόγηση ὅλου τοῦ πολύτιμου ὕλικου τοῦ τόμου — καὶ αὐτὸ δὲν ἦταν σκοπὸς τοῦ καταλόγου — τὸ χειρόγραφο αὐτὸ θὰ προσφέρει πολλὰ σὲ προβλήματα αἰσθητικῶν καταβολῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Π.χ. ἡ κίνηση καὶ ὁ ρυθμὸς, ποὺ συχνὰ στρέφεται γύρω ἀπὸ τὴ σπείρα, ξεπερνῶν τὶς δυνατότητες τῶν «μοναστικῶν» ψαλτηρίων, πρᾶγμα ποὺ ἐπισημαίνεται ἀπὸ τοὺς συγγρ. Οἱ ρίζες τῶν στοιχείων αὐτῶν θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν σὲ παλαιότερες ἐποχὲς.

Τὸ κλασικὸ ἰδεώδες ἀποκορυφώνεται στὸ χφ 219 (5), ποὺ προέρχεται

ἀπὸ τὰ Μετέωρα, τοῦ πρώτου τέταρτου τοῦ 10ου αἰ., μὲ τις δύο γνωστὲς, ὀλοσέλιδες μικρογραφίες τοῦ Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Παύλου ποὺ θυμίζουν ἀρχαῖα ἀγάλματα (εἰκ. 45, 46). Καὶ στὴν περίπτωσή αὐτὴ ἡ διακόσμηση παρουσιάζεται στὴν ὁλότητά της γιὰ πρώτη φορά. Κάθε σελίδα μεταμορφώνεται σὲ κόσμημα. Τὸ χρῶμα κομματιάζει τὸ σχῆμα τοῦ γράμματος (βλ. εἰκ. 34, 42) καὶ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ καλλιτέχνης ἔχει σκορπίσει στὸ κάθε φύλλο πολύτιμα πετράδια. Ὁρθὰ ὑποδεικνύεται ἡ καταγωγὴ τοῦ κώδικα ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν Κάτω Ἰταλία, ὅπως εἶχε ὑποστηριχθεῖ παλαιότερα.

Ἀπὸ τὰ χρονολογημένα χειρόγραφα ἀναφέρω τὸ 263 (9) τοῦ ἔτους 991, ποὺ ἀνήκει σὲ ὁμάδα χρονολογημένων κωδίκων τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ. τὰ ὁποῖα συνδέονται μὲ τὸν γραφέα Ἰωάννη, μαθητὴ τοῦ Ἀθανασίου τῆς Λαύρας —πρῶτα δείγματα βιβλιογραφικῶν δραστηριοτήτων στὸν Ἄθω· σὲ αὐτοὺς ἀνήκει καὶ τὸ χφ 414 (12), ἀρχές τοῦ 11ου αἰ., ποὺ συνδέεται μὲ τὸν γραφέα Θεοφάνη τῆς Μονῆς Ἰβήρων. Ἐπίσης ἀναφέρω τὸ χφ 253 (18) τοῦ 1018, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν κωνσταντινουπολίτικη παράδοση διακόσμησης ἀπὸ ταινίες μὲ χρυσὸ καὶ βαθὺ γαλάζιο χρῶμα καὶ τὸ «πριονωτὸ» κόσμημα. Φιλοτεχνήθηκε στὴν πρωτεύουσα καὶ ἀφιερώθηκε στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Ἡ ποικιλία καὶ ἡ ἐκπληκτικὴ ὠραιότητα τῆς διακόσμησης ἀποτελοῦν ιδιαίτερες προσφορὲς τοῦ τόμου. Ἐδῶ εἶναι δυνατὸ νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ μελετήσει ὁ ἐρευνητὴς τὴν ἐξέλιξη τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ μεγάλα κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τὴν περιφέρεια καὶ νὰ χαρεῖ αἰσθητικὰ τὸ κόσμημα, τὴν ἀριστη ἐκτέλεση, τὴν λαμπρότητα καὶ φαντασμαγορία τῶν χρωμάτων. Σ' αὐτὸ συμβάλλει ἡ ἔγχρωμη καὶ σὲ φυσικὸ μέγεθος παρουσίαση τῶν περισσοτέρων περιγραμμῶν φύλλων. Ὁ μελετητὴς ἀντιλαμβάνεται πλήρως ὅτι τὸ κόσμημα εἶναι μέσον ἐλευθερίας τοῦ καλλιτέχνη ἀλλὰ καὶ μέσον ἔκφρασης τῆς Θεϊκῆς Ὁραιότητος. Τὸ κόσμημα μεταμορφώνει τὸ χειρόγραφο σὲ πολυτιμὴ προσφορὰ «ὑπὲρ σωτηρίας ψυχῆς», ὅπως ἀναφέρουν σημειώματα. Ἡ Ἀκαδημία προσφέρει πολλὰ στὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ μὲ τις 335 ἔγχρωμες φωτογραφίες ποῦ, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες, ὀφείλονται στὴν καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία τοῦ κ. Μάκη Σκιαδαρέση.

Οἱ κολοφῶνες καὶ τὰ σημειώματα, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωση καὶ μεταγραφή ὀφείλονται στὸ καθ. κ. Δημήτριο Σοφιανό, χρειάζονται ξεχωριστὴ ἀξιολόγηση. Περιέχουν πληροφορίες ποικίλου ἐνδιαφέροντος. Π.χ. ὁ πολυτελὴς κώδικας 253 (18), περίπου τοῦ ἔτους 1054, κόστισε 20 νομίσματα, ἀμοιβή, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ συγγρ., ἐνὸς χειρώνακτα γιὰ ὀλόκληρο ἔτος. Ἀντίθετα, ὁ κώδικας 239 (51) ἀγοράσθηκε τὸ 1221 γιὰ δύο νομίσματα.

Ἡ ἀξιολόγηση ὅλου τοῦ ὕλικου θὰ προσφέρει πολλὰ στὰ προβλήματα σχέσεων βυζαντινῆς καὶ δυτικῆς τέχνης, στὴν ἐρμηνεία τῆς αἰσθητικῆς ἔκφρασης μοναστικῶν κινήματων καὶ γενικὰ στὸ ρόλο τοῦ εἰκονογρα-

φημένου χειρογράφου ως μέσου συνέχειας του έλληνικού πολιτισμού. Ἄκομη, ἐκεῖνοι ποὺ θὰ ἀναλάβουν μιὰ ὀλοκληρωμένη μελέτη τοῦ ἰχνογραφήματος στὸ Βυζάντιο θὰ πρέπει νὰ συμπεριλάβουν στὸ ὕλικό τους δύο ἀριστουργηματικά ἰχνογραφήματα ἀπὸ τὸ χφ 243 (8) (εἰκ. 94, 101).

Ἡ ἄρτια ἐμφάνιση τοῦ τόμου ὀφείλει πολλὰ στὸ ζωγράφο κ. Γεώργιο Μανουσάκη καὶ στὴν ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τῆς κ. Εὐαγγελίας Κυπραίου. Ὁ τόμος, ἀντάξιός τῶν θησαυρῶν τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τιμᾷ τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὴν Ἀκαδημία. Καὶ οἱ τρεῖς τόμοι τῆς σειρᾶς ἀποτελοῦν ἔργο ζωῆς. Ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο ἐκφράζουν τὴν εὐγνωμοσύνη τους. Ὁ παρῶν τόμος εἶναι ὀρυχειὸ ὕλικό γιὰ ἱστορικοὺς τῆς τέχνης, παλαιογράφους, θεολόγους καὶ ἱστορικούς. Εὐχομαί οἱ συγγραφεῖς νὰ συνεχίσουν τὴ μελέτη καὶ παρουσίαση τῶν ὑπολοίπων βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς βιβλιοθήκης ἀλλὰ καὶ ὅσων μεταβυζαντινῶν παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καὶ ἡ Ἀκαδημία νὰ συνεχίσει νὰ ὑποστηρίζει τὴν ἔρευνα τοῦ εἰκονογραφημένου χειρογράφου.

Ἄθῆνα

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΛΒΑΡΗΣ

Ι. Ε. Στεφανῆς (εκδ.) Ἀγίου Νεοφύτου τοῦ Εγκλείστου, Συγγράμματα. Τόμος Α'. Δέκα Λόγοι περὶ τῶν Χριστοῦ Ἐντολῶν (Ἐκδίδει Ι. Ε. Στεφανῆς). Πεντηκοντακέφαλον (Ἐκδίδει Π. Σωτηροῦδης), Ἐκδοση Ἱεράς Σταυροπηγιακῆς Μονῆς αἰγίου Νεοφύτου, Πάφος 1996.

Τὰ τελευταία χρόνια, τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ πιο σημαντικοῦ ἴσως αἰγίου τῆς βυζαντινῆς Κύπρου, τοῦ οσίου Νεοφύτου τοῦ Εγκλείστου, κινεῖ ὄλο καὶ περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουν τὴν πολυσχιδὴ προσωπικότητα τοῦ ιδιόρρυθμου ἀλλὰ καὶ αἰνιγματικοῦ κληρικοῦ, συχνά ἀπὸ διαφορετικὲς ὀπτικές γωνίες, γιὰ νὰ καταλήξουν σὲ πολὺ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα τόσο γιὰ τὸν ἅγιο καὶ τὶς δραστηριότητές του, ὅσο καὶ γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Κύπρου, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 12ο στὸν 13ο αἰ. Ἀπαραίτητη ἀσφαλῶς προϋπόθεση γιὰ νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν ἅγιο εἶναι ἡ ἐκδοση τοῦ συνόλου τῶν ἔργων του, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀκόμη ἀνέκδοτα ἢ ἐκδεδομένα μὲ τρόπο πλημμελῆ. Τὸ βιβλίον τῶν Ι. Στεφανῆ καὶ Π. Σωτηροῦδῆ εἶναι ὁ πρῶτος τόμος μιᾶς σειρᾶς ἡ ὁποία φιλοδοξεῖ νὰ καλύψει τὸ κενὸ αὐτὸ, παρουσιάζοντας σὲ νέες κριτικὲς ἐκδόσεις τὸ σύνολο τῆς συγγραφικῆς παραγωγῆς τοῦ Νεοφύτου. Ἡ σειρά ἐκδίδεται μὲ πρωτοβουλία καὶ μὲ τὴν οικονομικὴ ἀρωγὴ τῆς μονῆς τοῦ οσίου Νεοφύτου στὴν Πάφο. Ἀπὸ τὴν πρῶτη κιόλας στιγμή ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ γενναία καὶ ἀξιέπαινη πρω-

τοβουλία της μονής συνδυάστηκε με την επιλογή των κατάλληλων εκδοτών, οι οποίοι σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα κατάφεραν να παρουσιάσουν μία έκδοση υποδειγματική από κάθε άποψη.

Ο πρώτος τόμος της σειράς περιλαμβάνει την έκδοση δύο έργων του αγίου, από τα οποία μόνο αποσπάσματα είχαν εκδοθεί στο παρελθόν. Το πρώτο είναι οι *Δέκα Λόγοι περι τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν*, στο οποίο αναπτύσσονται και ερμηνεύονται ορισμένες ευαγγελικές εντολές, οι οποίες προέρχονται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από την επί του όρους ομιλία του Ιησού. Όπως φαίνεται, ο συγγραφέας αποφάσισε να συνθέσει το κείμενο αυτό προκειμένου να ανταποκριθεί σε τρέχουσες ποιμαντικές ανάγκες, αφού η μονή του δεν διέθετε τα απαραίτητα πατερικά συγγράμματα για την «οικοδομή» των μοναχών, γεγονός που καθιστούσε επιτακτική ανάγκη τη σύνταξη εποικοδομητικών εγχειριδίων σε συνοπτική μορφή. Ο Νεόφυτος, αξιοποιώντας τα μάλλον πενιχρά διαβάσματά του και πιο πολύ τα ακούσματά του από τον χώρο της θείας λατρείας, δίνει ένα κείμενο σε χειμαρρώδη λόγο, το οποίο μπορεί βέβαια να μη διακρίνεται για την πρωτότυπη θεολογική σκέψη του, εντυπωσιάζει ωστόσο με την ζωντάνια και τον αυθορμητισμό του, ιδιότητες που μάλλον σπανίζουν σε κείμενα αυτού του είδους στο Βυζάντιο. Τα ίδια ισχύουν και για το δεύτερο κείμενο του τόμου, το *Πεντηκοντακέφαλον*, που εκδίδεται από τον Π. Σωτηρούδη και το οποίο πραγματεύεται, όπως δηλώνει και ο τίτλος του, ποικίλα θέματα από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη σε πενήντα κεφάλαια. Η μορφή του έργου θυμίζει κάπως το παλαιότερο και γνωστό είδος των *Ερωταποκρίσεων*. Το κείμενο αυτό είναι το δεύτερο χρονικά σωζόμενο έργο του Νεοφύτου και η γλωσσική του μορφή είναι ίδια με εκείνη του πρώτου κειμένου του τόμου, αν και εδώ οι λόγιες —και μάλλον μεταγενέστερες— παρεμβάσεις είναι εμφανέστερες. Ο Νεόφυτος προσπαθεί τις περισσότερες φορές να αναπτύξει το θέμα του χωρίς να προσφεύγει σε παλαιότερα συγγράμματα, που θα μπορούσαν να του φανούν χρήσιμα, κυρίως λόγω των ελλείψεων της βιβλιοθήκης της μονής του. Ωστόσο ορισμένες φορές φαίνεται να έχει υπόψη του τη σχετική με το αντικείμενό του πατερική γραμματεία, χωρίς να το δηλώνει. Αυτό γίνεται, π.χ., αισθητό στην ενότητα 28 του *Πεντηκοντακεφάλου*, όπου ο Νεόφυτος προσπαθεί να αποδείξει ότι δεν υπάρχει ὄρος τῆς τοῦ ἀνθρώπου ζωῆς. Με την απόφασή του αυτή παίρνει θέση σε ένα θέμα που είχε απασχολήσει αρκετούς λογίους στο Βυζάντιο και για το οποίο είχαν διατυπωθεί αντικρουόμενες απόψεις¹. Ότι ο Νεόφυτος είχε διαβάσει οπωσδήποτε ορισμένα ερμηνευτικά υπομνήματα πατέρων της εκκλησίας σχετικά με τα θέματα του φαίνεται και από την πραγματεύση

1. Βλ. σχετικά W. Lackner, *Nikephoros Blemmydes, Gegen die Vorherbestimmung der Todesstunde* [Corpus Philosophorum Medii Aevi. Philosophi Byzantini, 2], Athen-Leiden 1985, σσ. XLIII-LXXXIV.

του θείου έρωτα εξ αφορμής του Ἄσματος τῶν ἁσμάτων, όπου ο συγγραφέας φαίνεται να γνωρίζει τις δύο τρέχουσες ερμηνείες του κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης, εκείνη που ταυτίζει την νύμφη με την εκκλησία (Πεντηκοντακέφαλον, 50, 14, σ. 371, 7-9), και εκείνη που την ταυτίζει με την ψυχή του ανθρώπου (Πεντηκοντακέφαλον 50, 4, σ. 367, 16-19), η οποία αναζητεί την μυστική ένωση με τον νυμφίο Χριστό. Η πρώτη ερμηνεία ανάγεται στον Ιππόλυτο Ρώμης, ενώ η δεύτερη στον Ωριγένη².

Ιδιαίτερα προβλήματα αντιμετώπισαν οι εκδότες εξαιτίας της ιδιόμορφης γλώσσας του κειμένου. Θα πρέπει ευθύς εξ αρχής να τονισθεί ότι τα γλωσσικά προβλήματα αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη επιτυχία και από τους δύο εκδότες. Όλος ο προβληματισμός σχετικά με τη γλώσσα και το ύφος του Νεοφύτου αναπτύσσεται με τρόπο διεξοδικό και εμπειριστατωμένο στην εισαγωγή του Ι. Στεφανή. Η επισήμανση των ιδιορρυθμιών του ύφους του Νεοφύτου οδηγεί στην διαπίστωση της εξάρτησης του συγγραφέα από την ομιλούμενη της εποχής του, από την οποία ο οφισμαθής (και ημιμαθής) Νεόφυτος δεν μπόρεσε, ευτυχώς, ποτέ να απαλλαγεί, όσο και αν προσπάθησε. Με ιδιαίτερη προσοχή εξετάζονται οι αποκλίσεις από τους κανόνες της κλασικής ορθογραφίας, οι οποίες, όσο και αν είναι αναμενόμενες, δημιουργούν πολλά προβλήματα στον εκδότη των κειμένων, που είναι συχνά υποχρεωμένος να υιοθετήσει ορισμένες ορθογραφικές συμβάσεις, έστω και αν αυτές δύσκολα συμβιβάζονται με τις άναρχες πρακτικές ενός συγγραφέα, που και ο ίδιος σίγουρα θα αισθανόταν μεγάλη δυσκολία και αμηχανία με τα θέματα αυτά. Πάντως η εκδοτική φροντίδα και των δύο εκδοτών έχει ως αποτέλεσμα να έχουμε μπροστά μας ένα κείμενο αποκατεστημένο στην καλύτερη δυνατή μορφή, έτσι ώστε η έκδοση να μπορεί άνετα να χρησιμεύσει ως πρότυπο και για μελλοντικούς εκδότες «μικτών» Βυζαντινών κειμένων, τα οποία αρκετά έχουν ταλαιπωρηθεί από εκδοτικές πρακτικές που δεν λαμβάνουν υπόψη όσο θα έπρεπε τις ιδιομορφίες της γλώσσας και του ύφους τους.

Δύσκολα μπορούν να διατυπωθούν ενστάσεις για τις εκδοτικές επιλογές των δύο εκδοτών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από υπευθυνότητα, γνώση και διεισδυτικότητα αξιοπρόσεκτη. Ορισμένες διαφορετικές δυνατότητες προσέγγισης κάποιων προβληματικών χωρίων, που θα αναπτυχθούν στην συνέχεια, αφορούν επουσιώδη επιμέρους θέματα και ασφαλώς σε τίποτε δεν μειώνουν την σημασία της τόσο εντυπωσιακής και επιτυχημένης αυτής εκδοτικής προσπάθειας.

Κάποιες παρατηρήσεις, πρώτα, στους Δέκα Λόγους περι τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν:

2. A. Louth, *The Origins of the Christian Mystical Tradition. From Plato to Denys*, Oxford 1981, σ. 55.

3, 16, σ. 45, 7-10: Ἐὼ γὰρ λέγειν ὅτι καὶ τὰ μέγιστα ὠφεληθῶμεν, εἰ φανῶμεν γενναῖοι ἐν τοιούτῳ καιρῷ, ὥστε μὴ (μόνον) ἀντιστήκειν τῷ πονηρῷ, ἀλλὰ καὶ εὐχεσθαι τῶν ἐπηρεαζόντων ἡμᾶς καὶ διωκόντων ἢ καὶ τυπτόντων. Εφόσον ἡ ευαγγελικὴ ἐντολὴ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Νεόφυτος εἶναι τὸ μὴ ἀντιστῆναι τῷ πονηρῷ, οφείλουμε προφανῶς νὰ προσθέσουμε ἕνα δεῦτερο μὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ἀντιστήκειν. Πρβ. καὶ 3, 22, σ. 47, 22-23: τὸ μὴ μόνον μὴ ἐχθραίνειν ἀλλὰ καὶ εὐχεσθαι τῶν ἐχθρῶν.

6, 7, σ. 89, 9-11: τί οὐκ ἂν πάθοιμεν ἡμεῖς, οἱ τοσαύτας λαβόντες Χριστοῦ ἐντολὰς καὶ πάσας ὁμοῦ παραβαίνομεν ἀναιδῶς; Ὁ κώδικας παραδίδει τὸ οἷος ἀρθρο καὶ ὄχι ὡς ἀναφορικό. Ἡ γραφὴ αὐτὴ διατηρήθηκε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ τὸ κριτικὸ υπόμνημα, ἀπὸ τὸν Β. Εγγλεζάκη, ποὺ εἶχε ετοιμάσει πρὸ ἐτῶν τὴν ἐκδοσὴν τοῦ κειμένου, ὁ ὁποῖος ὡστόσο διόρθωσε τὸ παραβαίνομεν σε παραβαίνοντες. Ἴσως οἱ ἀπόπειρες ἐξομάλυνσης τοῦ κειμένου δὲν εἶναι ἀπαραίτητες, ἀν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι παρόμοια ἀνακολουθία παρατηρεῖται καὶ σε ἕνα χωρίο τοῦ Πεντηκοντακεφάλου, 49, 11 σ. 365, 4-10: τί λοιπὸν οὐκ ἂν πάθωσι οἱ τὰ ἀλλότρια μετὰ πολλῆς ἀναιδείας ἀρπάζοντες, καὶ θλίβοντες καὶ πλεονεκτοῦντες τοὺς πένητας, καὶ ὡς θῆρες ἀνήμεροι καὶ ἄρπαγες λύκοι ἀρπάζοντες ἢ πλεονεκτοῦντες ἢ κλέπτοντες τὰ ἀλλότρια πράγματα καὶ ἀντὶ τοῦ ἐνδύσαι μᾶλλον ἐκδύουσι καὶ γυμνοὺς τοὺς πολλοὺς ἀπεργάζονται... Ἡ σύνδεση μιᾶς ἐπιθετικῆς μετοχῆς με μιὰ κύρια πρόταση παρατακτικῶς, τὴ στιγμὴν ποὺ θὰ περιμέναμε ξανά μιὰ μετοχή, φαίνεται ὅτι μποροῦσε νὰ εἶναι ἀνεκτὴ γιὰ ἕναν συγγραφέα τοῦ ἐπιπέδου τοῦ Νεοφύτου. Εἶναι μᾶλλον σίγουρο ὅτι ἡ συνολικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ θὰ φέρει στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις ἀνώμαλης σύνδεσης μιᾶς ἐναρθρῆς μετοχῆς με ἕνα ῥῆμα κύριας πρότασης.

8, 18, σ. 134, 24-25: ποῖα δὲ τιμὴ ἐντεῦθεν προσπελάσει τινί, εἰ μέλλοιεν τεῖσασθαι εὐθύναις οἱ δρώντες κακά; Τὸ χειρόγραφο παραδίδει μέλλοιεν τεῖσασθαι, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διορθωθεῖ καὶ σε μέλλοιεν αἰτεῖσθαι.

9, 55, σ. 181, 24-28: Ἐνόησον τίς ἐστὶν ἡ εὐρύχωρος ἐκεῖνη ὁδὸς καὶ τίνες οἱ ὁδοιπόροι ἐκεῖνης πεφύκασι, καὶ εὐρήσεις ὅτι τῆς ἁμαρτίας, πλεονέκται, φιλάργυροι, μοιχοί, ἄρρενοφθόροι καὶ ζωοφθόροι καὶ ὄσας (ὄσα cod.) ἐξῆς ὁ τῆς πλατείας ὁδοῦ διατομῆς ἀκαθαρσίας τοῖς ὁδοιπόροις ἐδίδαξεν· καὶ ὀνομάζονται ὡς κύνες καὶ ὡς λύκοι... Εἶναι νομίζω ἐμφανές ὅτι ἡ γενικὴ τῆς ἁμαρτίας εἶναι μετέωρη συντακτικῶς, ἐφόσον μᾶλλον δύσκολα μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐννοούμενη φράση εἰσὶν οἱ ὁδοιπόροι. Πρόβλημα ἐπίσης δημιουργεῖ ἡ λέξις ὄσας, ἡ ὁποία δὲν προσδιορίζει μιὰ προηγούμενη ἔννοια. Ἀν συγκρίνουμε τὸ χωρίο με μιὰ φράση ποὺ ἀκολουθεῖ εὐθὺς ἀμέσως, μποροῦμε ἐνδεχομένως νὰ προτείνουμε μιὰ καλύτερη διέξοδο ἀπὸ τὴν νοηματικὴ ἀσάφεια. Παραθέτουμε τὴν φράση αὐτὴν ὀλοκληρη: Καὶ ποῖα, φησὶν, ἐστὶν ἡ τεθλιμμένη ὁδὸς ἐκεῖνη, καὶ οἱ ὁδοιπόροι αὐτῆς ποταποὶ ἄρα πεφύκασι; Τεθλιμμένη ὁδὸς ἢ τῶν ἐντολῶν ἐστὶ φυλακῆ, δι' ὧν περικόπτονται ὀλικῶς ἡδοναὶ σαρκικαί, καὶ προσγίνεται

κόσμου φυγή και ἄρνησις ἐπιγείων παθῶν, ὁδοιπόροι δὲ οἱ τῶν θείων ἐντολῶν ἐρασταὶ ἅμα και φύλακες (9, 57, σ. 182, 13-18). Εφόσον διαπιστώνεται στενός συντακτικός παραλληλισμός μεταξύ των δύο περιόδων, δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να έχει εκπέσει ένα τμήμα της πρώτης, π.χ. τῆς ἀμαρτίας (ἢ ὁδός, ὁδοιπόροι δὲ) πλεονέκται... και ὅσα ἐξῆς. Ὁ τῆς πλατείας ὁδοῦ διατομεὺς ἀκαθαρσίας τοῖς ὁδοιπόροις ἐδίδαξε... Με την προτεινόμενη στίξη και την παράλληλη διατήρηση της παραδομένης γραφῆς ὅσα, το νόημα του κειμένου θα είναι το ακόλουθο: Σκέψου ποιος είναι ο ευρύχωρος δρόμος και ποιοι είναι ὅσοι βαδίζουν σε αυτόν και θα διαπιστώσεις ὅτι πρόκειται για τον δρόμο της αμαρτίας, ενώ οι οδοιπόροι που βαδίζουν σε αυτόν είναι οι πλεονέκτες, οι φιλοχρήματοι, οι μοιχοί, οι ομοφυλόφιλοι, οι κτηνοβάτες και οὕτω καθεξῆς. Ο διάβολος, που ἄνοιξε αυτόν τον πλατὺ δρόμο, δίδαξε στους ανθρώπους διάφορες ἀκάθαρτες πράξεις, και ἔτσι ονομάζονται σκύλοι...

9, 63, σ. 185, 2-4: και αἱ δυνάμεις ἅς ἐποίουν ἐν τῷ ὀνόματί μου οὐ τῆς ἐκείνων σπουδῆς ἀλλὰ τῆς ἐμῆς χάριτος... Η γραφή του κώδικα τὰς δυνάμεις ἅς νομίζω ὅτι δεν χρειάζεται να διορθωθεί, ὅπως προτείνει ο Εγγλεζάκης, εφόσον ἔχουμε μιά χαρακτηριστική περίπτωση αντίστροφης ἑλξης του αναφορικού (attractio inversa), η οποία είναι συνήθης σε λαϊκότερα κείμενα. Ὁ E. Mayser, *Grammatik der Griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit*, τ. II, 3, Berlin και Leipzig 1934, σσ. 107-108, παραθέτει αρκετά ἀνάλογα παραδείγματα τόσο ἀπὸ την Κ.Δ. ὅσο και ἀπὸ τους παπύρους. Ἴδια περίπτωση ὑπάρχει κατὰ τη γνώμη μου και προηγουμένως 5, 52, σ. 84, 5-6: Και λέγει πρὸς σὲ ὃν δῆθεν ἐκόσμισας ἅγιος, ὅπου η παραδομένη γραφή ἅγιον μπορεί να διατηρηθεί.

10, 40, σ. 201, 17: ἄπτωτον οἶκον και ἕτερον πάλιν εὐέπτωτον. Ἴσως πρέπει να γραφεί εὐέμπτωτον, αν και ο Νεόφυτος επιφυλάσσει πάντα εκπλήξεις στο φωνολογικὸ ἐπίπεδο.

Ορισμένες παρατηρήσεις τώρα στο Πεντηκοντακέφαλον:

10, 1, σ. 247, 15-19: Και οὐδὲν ξένον ὅτι εἶχαν και οἱ ἅγιοι οἰκονομικῶς σωματικὰς ἀσθενείας τινάς, ὁ μὲν κεφαλαγίαν, ὁ δὲ ποδαγίαν, ὁ δὲ σύμμετρον ἄλλην ἀνωμαλίαν τινά. Ἀπαιτεῖ γὰρ τοῦτο ἡ θνητὴ φύσις, κὰν ἅγιος ᾗς τὸ σῶμα φορῶν. Αν διατηρήσουμε την γραφή του κώδικα ἅγιος, τότε η αντίθεση μεταξύ της κύριας πρότασης και της εναντιωματικής που ακολουθεῖ δεν είναι εύκολα ορατή, εφόσον ἕνας ἅγιος ἔχει οπωσδήποτε σῶμα. Θα πρότεινα, με δισταγμό, την διόρθωση ἄγγελος. Παρόμοιες εκφράσεις απαντοῦν συχνά στο ἔργο του Νεοφύτου. Πρβ. ορισμένα χωρία ἀπὸ τους Λόγους: 5, 37, σ. 79, 14: Και ἴδωμεν ὡς σαρκοφόρους ἀγγέλους ἐκείνους. 7, 52, σ. 122, 11-12: Οἱ δὲ μακάριοι και τρισμακάριοι πατέρες ἡμῶν, οἱ ἔνσαρκοι ἄγγελοι.

11, 6, σ. 251, 17-19: Καθάπερ γὰρ τις βασιλεὺς ἀνδρεῖόν τινα και μονομάχον ἔχων στρατιώτην {και} οὐδεμίαν τούτῳ βούλεται δοῦναι χεῖρα βοήθειας ἐν τῷ καιρῷ τοῦ πολέμου... Ο οβελισμός του και είναι νομίζω

περιττός. Στο έργο του Νεοφύτου είναι συχνή η σύνδεση μετοχής με κύριο ρήμα παρατακτικά. Παραθέτουμε ορισμένα παραδείγματα από το Πεντηκοντακέφαλον: 17, 2, σ. 277, 17-25: *ἀλλὰ καὶ πλείστα ῥήματα θρηνωδίας συμπλέκουσι καὶ ἐπὶ πλείον πρὸς ἔκκαυσιν τὸν καρδιακὸν πόνον ἀθροίζουσι καὶ ἀτακτοῦσι πολλάκις τῷ πάθει μεθύουσαι, λυσικομοῦσαι τε καὶ τίλλουσαι, τινὲς δὲ καὶ κείρονται, καὶ σποδὸν ἢ κόνιν τὴν κεφαλὴν ἐπιπάσσουσι, καὶ τύπτουσιν ὄψιν ἢ καὶ σπαράττουσιν ὄνουξι, καὶ πατάσσουσι στέρνα ὡς ἀλλοτρίου σώματος καὶ γυμνοῦσι βραχίονας εἰς ὕψους αἰρόμεναι καὶ πρηνεῖς καταπίπτουσαι, καὶ ἀπλῶς χωρὶς οἴνου μεθύουσι καὶ ἀσχημονοῦσι λόγῳ καὶ πράγματι. Ο ἐκδότης διορθώνει τις μετοχές ἐπιπάσσουσαι καὶ μεθύουσαι τοῦ κώδικα σε ἐπιπάσσουσι καὶ μεθύουσι· ἀν ὅμως ληφθεὶ ὑπόψη ἡ γλωσσικὴ ἰδιορρυθμία τοῦ Νεοφύτου, ἡ διόρθωση δὲν εἶναι ἰσως ἐπιβεβλημένη. Το ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν ἀκόλουθη πρόταση, ὅπου το καὶ οὐβελίζεται, χωρὶς αὐτὸ νὰ εἶναι ἀπαραίτητο: 18, 2, σ. 278, 11-13: Ἔστι γὰρ ὅτε πρὸς θυμὸν τις κινήθεις, {καὶ} εἰ γένηται κλεισαι τὸ στόμα, περιέκοψε τὸν θυμὸν καὶ συνέκλεισε τοῦτον. Παρόμοια εἶναι ἡ περίπτωση, ὅπου στὴν αιτιολογικὴ πρόταση το ῥήμα ἀντικαθίσταται ἀπὸ μία μετοχή: 24, 8, σ. 292, 22-27: Ἐπεὶ δὲ μηδὲν τοιοῦτον εἰρηκῶς, μηδὲ τὸ ἡμαρτον προσειπῶν, ἀλλὰ τὴν γυναῖκα τάχα καὶ τὸν δόντα τὴν βοηθὸν αἰτιασάμενος, καὶ ἡ γυνὴ πάλιν τὴν αἰτίαν τῷ ὄφει μεταπέμπουσα, δικαίως λοιπὸν παρὰ τοῦ κριτοῦ ἐκάτεροι τὸ ἐπιτίμιον δέχονται καὶ τοῦ θεοῦ κηρύγματος ἐξόριστοι γίνονται, καὶ ἡ γῆ τὴν κατάραν εἰσδέχεται... Τέλος ἓνα ἄλλο πολὺ χαρακτηριστικὸ χωρίο ἀπαντᾷ πρὸς το τέλος τοῦ κειμένου (50, 17, σ. 372, 13-17): Ζητήσεως γὰρ γενομένης δι' ἣν αἰτίαν πάντα τὰ θεῖα καὶ φοβερὰ τοῦ Χριστοῦ καταλείψει ὀνόματα ὁ θεὸς ἀρχάγγελος καὶ νυμφίου παρουσίαν σαλπίζει ἐν τῇ ἐσχάτῃ σάλπιγγι, {καὶ} ἔλυσεν ὁ λόγος τὸ ζήτημα... Οἱ προηγούμενες περιπτώσεις δείχνουν ὅτι ὁ Νεόφυτος δὲν ἦταν καθόλου προσεκτικὸς στὰ ζητήματα αὐτά. Παραθέτουμε στὴ συνέχεια καὶ ἓνα ἀντίστοιχο παράδειγμα ἀπὸ τοὺς Λόγους περὶ τῶν Χριστοῦ ἐντολῶν (7, 23, σ. 111, 20-23): Ὡσπερ γὰρ ὁ κτηνοτρόφος τὰς ὄρεινὰς κορυφὰς διατρέχων καὶ ἀδεῶς τὰ δόξαντα πράττει... Με μεγάλη καὶ δικαιολογημένη ἐπιφύλαξη ὁ ἐκδότης διερωτᾷται ἀν θὰ πρέπει νὰ οὐβελισθεῖ το καὶ, ὕστερα ὅμως ἀπὸ ὅσα προηγήθησαν κάτι τέτοιο δὲν φαίνεται ἀπαραίτητο.*

24, 4, σ. 291, 1: οἶδα τὸ πτώμα ὅπερ πέπτωκας. Ο κώδικας παραδίδει ὁ περιπέπτωκας, το ὁποῖο ἰσως εἶναι προτιμότερο νὰ διορθωθεῖ σε ὃ περιπέπτωκας.

25, 11, σ. 299, 15: ὡς ἂν τις εἴποι. Ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶπερ δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος νὰ διορθωθεῖ. Στὰ βυζαντινὰ κείμενα εἶναι πολλὰ τὰ παραδείγματα τῆς δυνητικῆς ὑποτακτικῆς. Πρβ. καὶ κάποιες ἀνάλογες περιπτώσεις στὸν Νεόφυτο ἀπὸ τοὺς Λόγους: 9, 5, σ. 162, 8: πῶς οὐκ ἂν ἀπαιτήσω, 9, 56, σ. 182, 5: Πῶς γὰρ ἂν καὶ συνάψης ἀκαθαρσίαν. Ἡ γραφὴ τοῦ κώδικα πρέπει κατὰ τὴν γνώμη μου νὰ διατηρηθεῖ

και σε ένα άλλο χωρίο του *Πεντηκοντακεφάλου*, (39, 16, σ. 333, 5: οὐκ ἄν ποτε ἀντείποι τῷ γεωργῷ), όπου το ἀντίπη θα πρέπει να αποκατασταθεί.

27, 6, σ. 302, 10-12: και ἐκβαλὼν δύο δηνάρια, χάριν ἱαματικὴν και χάριν διδασκαλικὴν, ἔδωκε τῷ πανδοχεῖ, (τῷ) τῶν ἀποστόλων χορῶ. Η προσθήκη του άρθρου δεν είναι απαραίτητη. Ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀναρθρης παράθεσης ουσιαστικού, το οποίο προσδιορίζει το προηγούμενο, τρόπον τινά ερμηνεύοντάς το, απαντά στον δέκατο *Λόγον περὶ τῶν Χριστοῦ εντολῶν*, 10, 38, σ. 200, 29-30: «και κατέβη ἡ βροχὴ» τῶν παθῶν, «και ἦλθον οἱ ποταμοὶ» πειρασμοί...

29, 15, σ. 311, 15: οὐ νῶτα ἔδωκαν τῇ κακίᾳ. Το χειρόγραφο παραδίδει οὐκ ἐνέδωκαν τῇ κακίᾳ, το οποίο νομίζω ότι δεν χρειάζεται να διορθωθεί.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

Demetra Papanikola-Bakirtzis, Μεσαιωνική ἐφυσωμένη κεραμική τῆς Κύπρου· τὰ ἐργαστήρια Πάφου και Λαπήθου, Thessaloniki (Leventis Foundation), 1996, 221 pages, 1 map, 8 color and 71 black and white plates.

The author of this excellent and timely book comments, rightly, that medieval Byzantine pottery has been relatively understudied in contrast to paintings and works in more costly media, such as metalwork, ivories, and mosaics. Nevertheless, scholarship on the long-neglected topic of Byzantine ceramics is now undergoing a revival, to the extent that the bibliography of this study can now list some 168 items relevant to Byzantine pottery, many written in the last decade, and a substantial number by the author herself. An important sub-group of Byzantine pottery is the production of glazed ceramics in medieval Cyprus during the period of Latin rule, from the thirteenth to the sixteenth centuries. The Cypriot wares display a rich mixture of eastern and western elements, in that their techniques were Byzantine, but many of their decorative motifs were of western inspiration. They were not only made for local use on the island, but were also exported, having been found in Syria, Palestine, Rhodes and on the coast of Cilicia. In this book Demetra Papanikola-Bakirtzis concentrates on the identifiable production of two areas, Paphos, in the south-west of the island, and Lapithos, in the Kyrenia district on the north coast. Thus the study is strongly localized, and has the benefits of precision which such a focused investigation can bring; at the same time, in her introductory text the author sets Cypriot pottery into the wider context of late-Byzantine ceramic production and technologies, so that her book becomes a useful introduction to later Byzantine ceramics as a whole.

The first part of the book opens with a historical summary covering the period of Latin rule in Cyprus (pp. 21-8), which is followed by a useful survey of previous research on Byzantine and Cypriot glazed ceramics (pp. 29-35). Then the author discusses the problems of terminology, common to Greek and to English, which complicate the study of Byzantine pottery (pp. 36-43). Due to the relative scarcity of publications in any one language, and to the closely related nature of several of the techniques employed in the production of Byzantine glazed ceramics, there has been a tendency for different terms to be used by different authors in different senses, with the result that the terminology has become confused. The author rectifies this situation by providing a clear classification of the Cypriot material, which she divides into Painted Ware, Sgraffito ware, and Plain Glazed Ware, with appropriate subdivisions depending upon the thickness of the incised lines and whether the vessel is painted with green or brown color, used either singly or in combination, or with slip (pp. 44-52). A particularly useful feature of this section is the provision of eight excellent color plates, which enable the reader to understand clearly the distinctions made by the author between the different permutations of similar decorative techniques.

The second part of the book is devoted to a description of the ceramics produced in each of the two centers, Paphos and Lapithos. First, the diagnostic characteristics of the vessels from Paphos are described, especially the clay fabric and the characteristic upturned profile of the ring bases (pp. 55-57). Finds of wasters and tripod stilts demonstrate that both Lemba and Kato Paphos were production sites of glazed ceramics. The excavations at the Saranda Kolones castle suggest that production of glazed ceramics in the Paphos regions started in the first two decades of the thirteenth century. It seems to have continued until the end of the fourteenth century, when the pottery of Lapithos started to supplant the local products in the Paphos region. There follows a detailed catalogue of pottery from the workshops at Paphos, classified according to the system laid out in the book's introduction (pp. 58-137). In her discussion, the author points to the close relationships between the products of Paphos and ceramics produced elsewhere in the Byzantine world. The Slip-painted Ware, for example, is very similar to thirteenth century examples found in Greece, while the Plain Incised-sgraffito from Paphos resembles late twelfth and early thirteenth-century pottery found at several sites, in Greece, Asia Minor, the Crimea, and Constantinople itself. The One Color Incised-sgraffito is parallel to the Byzantine Zeuxippos and Aegean wares (decorated with yellow brown and green colors respectively). In the last two subdivisions of Sgraffito Ware from Paphos, Brown and Green Incised-sgraffito and Brown and Green Sgraffito, the author sees the work of the potters as moving away from the Byzantine world, and incorporating more elements from the west, particularly in the decorative motifs. The catalogue of the Paphos products concludes with the Plain Glazed Ware which, though

undecorated and thus easier to produce, did not seem to have been more common than the incised and painted ceramics.

The introduction to the catalogue of pieces from Lapithos recounts the discovery of wasters and tripod stilts in the Ayios Loukas quarter of Lapithos, including stacks of bowls that had fused together during firing, together with their tripod stilts (pp. 138-40, plate XXX). Other discoveries were made during surface surveys in the Lapithos region. Glazed ceramics seem to have been manufactured there from the late fourteenth century and to have been distributed all over the island. The earliest type of production from Lapithos is the Brown and Green Sgraffito, which dates to the late fourteenth and fifteenth centuries (pp. 140-68). The next group of ceramics, Green-painted Sgraffito, was produced at Lapithos in the late fifteenth and early sixteenth centuries. In this ware, the green color follows the main outlines of the engraved decoration, instead of being splashed on to create an independent colored counterpoint to the engraved line, as in other types of painted sgraffito pottery (pp. 169-85). The last of the decorated groups from Lapithos, Green-painted Ware, dispenses with the engraved line altogether, having only a simple decoration in green color under the glaze. The author sees in this hastily-produced pottery a decline in the Byzantine tradition, caused by the importation of technically more sophisticated ceramics from Italy during the period of Venetian rule (pp. 186-194). Like Paphos, Lapithos also produced Plain Glazed Ware, devoid of both incised and painted decoration (pp. 195-200).

The third part of the book is devoted to general observations and conclusions (pp. 203-12). Here the author gives a paragraph to the products of the Enkomi workshops, which were active during the second half of the thirteenth and in the fourteenth centuries at the east coast of the island, producing Slip-painted, Plain Glazed, and Brown and Green Sgraffito wares. Its products are notable for their rich range of iconographic subjects, including knights in armor, richly dressed women, and the famous embracing «wedding couples». Although the author does not devote further space to the important Enkomi workshops here, she has treated them elsewhere («Medieval Pottery from Enkomi, Famagusta», *Recherches sur la céramique byzantine*, ed. V. Déroche and J.-M. Spieser [Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplement XVIII] Paris 1989, pp. 233-246; «Cypriot Medieval Glazed Pottery: Answers and Questions», *The Sweet Land of Cyprus. Papers given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1991*, Nicosia 1993, pp. 115-125).

The book concludes with a short English summary, a useful inventory of ceramics listed by find-spots, and a map of Cyprus showing centers of production and places of discovery. An extensive section of black and white plates illustrates all of the items in the catalogue, often showing both the insides and the outsides of the bowls. There is no index, but the book is so logi-

cally organized that it is not necessary to have one.

This book is important in several ways. For specialists, it provides a clear classification and description of an important corpus of medieval ceramics from the Eastern Mediterranean. It will join other fundamental studies in the field, such as Morgan's volume on the Byzantine pottery of Corinth. For non-specialists, it provides a window into the secular realm of everyday life, a world that is often inaccessible both from the written sources and from the works of art preserved in churches. As the author herself stresses, these vessels were not only a part of daily life in themselves, but they also throw light on popular tastes through the range of subjects chosen for their decoration. For example, on the ceramics preserved from Paphos and Lapithos we can find, in addition to a variety of plan forms, representations of birds, fishes and beasts, of warriors, falconers, and dancers, of eagles with two heads and flowers with faces, of apotropaic signs such as the Solomon's knot, and even possible jokes (a misshapen bloom with a face labeled *θοδωρο*). Certainly, the interest of the pottery presented here goes beyond the chronology of archaeological sites and the development of crafts to include economic and social history, as well as the mentalities of the common people in the middle ages.

University of Illinois, Urbana-Champaign

HENRY MAGUIRE

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες. Μετάφραση (από τα αγγλικά) Στέλλας Νικολούδη. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1996, σελ. 654.

Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός ευτύχησε να μελετηθεί από τον Κ. Θ. Δημαρά. Τα συμπεράσματα και οι προβληματισμοί του έχουν δημοσιευθεί σε μία σειρά εργασιών οι οποίες καλύπτουν, στο πλαίσιο της ιστορίας των ιδεών, «τις ελληνικές προϋποθέσεις του Διαφωτισμού, τον ελληνικό περίγυρο ο οποίος τον εξέθρεψε μέσα στη νεοελληνική παιδεία, τις κυριότερες εκφράσεις του και τελικά τις επιβιώσεις του»¹. Ευτύχησε και ο Κ. Θ. Δημαράς να μεταδώσει αυτό το ενδιαφέρον του για την ιστορική έρευνα αυτής της εποχής της πνευματικής ιστορίας μας σε μια σειρά μαθητών του, οι οποίοι, συνεχίζοντας το έργο του, αξιοποίησαν τα συμπεράσματά του, προχώρησαν σε διαδοχικές προσεγγίσεις από διαφορετικές συχνά οπτικές γωνίες και κριτικές αποτιμήσεις, οδηγώντας έτσι τη γνώση πιο πέρα απ' ό,τι τη βρήκαν· «ευλογημένη χειροθεσία» την αποκαλεί ο ίδιος².

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σ. 2.

2. 'Ο.π., σ. ις'.

Ο καθηγητής Πασχάλης Κιτρομηλίδης είναι ανάμεσα σ' αυτούς. Έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με τον ελληνικό Διαφωτισμό, τον μελετά κυρίως ως πολιτικό και κοινωνικό φαινόμενο και έχει δημοσιεύσει τα αποτελέσματα των μελετών του σε σχετικές εργασίες του. Το έργο που παρουσιάζεται εδώ υποστηρίχτηκε ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Harvard το 1978 με τον τίτλο *Enlightenment and Revolution*. Το έργο είναι, τώρα, διασκευασμένο, όπου κρίθηκε αναγκαίο, για να ενσωματωθούν οι νεότερες προσκτήσεις της έρευνας που μεσολάβησε από το 1978, και έχει ενημερωθεί βιβλιογραφικά.

Στόν πρόλογο ο συγγρ. εξετάζει το πολιτικό νόημα του Διαφωτισμού, αναφέρεται στη φιλοσοφία του, ιχνηλατεί και επισημαίνει τους σημαντικούς σταθμούς της διαδρομής του, που διαμόρφωσαν τις φιλοσοφικές προϋποθέσεις του. Εκθέτει την ιστορική πορεία του κινήματος του Διαφωτισμού στον ευρωπαϊκό χώρο και επισημαίνει «τις εσωτερικές αντινομίες και τα δραματικά ηθικά διλήμματα μέσα από τα οποία αναδύθηκε η σύγχρονη ευρωπαϊκή συνείδηση και τα κινήματα των ιδεών». Παρακολουθεί την τύχη των «θραυσμάτων του Διαφωτισμού που έφθασαν στον κόσμο της Μεσογείου όπου βρέθηκαν αντιμέτωπα με τις παγιωμένες πνευματικές παραδόσεις και με νοοτροπίες αλλότριες προς τις προσδιοριστικές αξίες και πρακτικές της νέας φιλοσοφίας».

Στόχος της εργασίας είναι «η αναπαράσταση των διαδικασιών της διανοητικής αλλαγής που προέκυψαν από την εισδοχή των νέων ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο κοινωνικό και πολιτικό πλαίσιο της Ελληνικής Ανατολής». Θα εξετάσει πώς αφομοιώθηκαν οι νέες αξίες που μετέφεραν οι λόγιοι από τη Δύση, τις ρήξεις που δημιουργήθηκαν και τις αναπόφευκτες ιδεολογικές διαμάχες μέσα από το πολιτικό πρίσμα στη συγκεκριμένη εμπειρία της ελληνικής κοινωνίας.

Στο κεφ. Α' παρακολουθεί τη «Μακρά πορεία προς τον διαφωτισμό». Σκοπός του συγγρ. είναι να περιγράψει την ιδεολογική μεταμόρφωση που έφερε ο Διαφωτισμός στην ελληνική παιδεία και σκέψη και να ανασυνθέσει, με βάση τις διαθέσιμες πηγές, την ανέλιξη των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών του Διαφωτισμού.

Αυτές θα αποτελέσουν το σώμα των μαρτυριών στις οποίες θα στηριχθεί για τη μελέτη των «μεταλλαγών της συλλογικής συνείδησης». Επισημαίνει τους σημαντικότερους σταθμούς παρακολουθώντας τη διαδικασία της επιστροφής της φιλοσοφίας στην ελληνική Ανατολή και σκιαγραφεί τη συμβολή των κυριότερων λογίων της εποχής: Τον εισηγητή του ελεύθερου στοχασμού στη ΝΑ. Ευρώπη νεοαριστοτελικό Θεόφιλο Κορυδαλέα, και τους Αλέξανδρο και Νικόλαο Μαυροκορδάτους. Ο συγγρ. αξιολογεί με πνεύμα κριτικό τη συμβολή τους στην επεξεργασία και τη σύνθεση των πολιτικών ιδεών και την επίδρασή τους στη διαμόρφωση της κοινωνίας της εποχής. Παρακάτω θα αναζητήσει τα «σημάδια της πνευματικής αλλαγής στον ευρύτερο χώρο της ελληνικής παιδείας» τις

πρώτες δεκαετίες του 18ου αι. όπου επισημαίνει «υπαινιγμούς προϋποθέσεων μιας νέας συνείδησης» που εκφράστηκαν με την κριτική του νεοαριστοτελισμού και αποκλίσεις προς τη νεότερη επιστήμη και τον ορθολογισμό, οι οποίες προκάλεσαν μερικές «πρώιμες δραματικές περιπτώσεις διακύβευσης της ελευθερίας της συνειδήσεως». Αναφέρεται στην περίπτωση του Μεθόδιου Ανθρακίτη και με βάση τις γνωστές πηγές προσεγγίζει τόσο το ιστορικό επεισόδιο όσο και το έργο του και διατυπώνει πρωτότυπες θέσεις. Παρακολουθεί την πορεία των «ρευμάτων της πολιτισμικής αλλαγής» σε έναν άλλο χώρο, τα Ιόνια νησιά, όπου οι ενδείξεις είναι αδιάψευστες. Παρουσιάζει τους διδασκάλους που εργάστηκαν προς την κατεύθυνση της αναμόρφωσης της παιδείας με τη διδασκαλία των επιστημονικών γνώσεων και των νέων ιδεών: τον Ζακύνθιο Αντώνιο Κατήφορο και τον μαθητή του, Κεφαλονίτη Βικέντιο Δαμοδό. Ο συγγρ. πολύ εύστοχα παρατηρεί ότι στην προδρομική αυτή φάση του νεοελληνικού Διαφωτισμού τα σημεία της πνευματικής αλλαγής παρέμειναν περιορισμένα ακόμη στις διάσπαρτες εστίες τους. «Όμως ο δρόμος προς τον Διαφωτισμό είναι πια ανοιχτός». Κορυφαίος εκπρόσωπος αυτής της γενεάς «των ανανεωτών» ο Ευγένιος Βούλγαρης. Ο συγγρ. παρουσιάζει το έργο του και δίνει μια πρωτότυπη κριτική ανάλυση της σκέψης και της στάσης του. Επίσης παρουσιάζεται το έργο του «προδρομικού εκφραστή του επιστημονικού πνεύματος του Διαφωτισμού» Νικηφόρου Θεοτόκη. Στα επόμενα κεφάλαια ο συγγρ. παρακολουθεί αυτή τη μετάβαση «ανασυνθέτοντας το περιεχόμενο των ιδεών και την πολιτισμική δυναμική που διέγραψαν την πορεία της».

Το κεφ. Β' αναφέρεται στη «Διάπλαση της νεοελληνικής ιστορικής συνείδησης». Ο συγγρ. επισημαίνει και παρουσιάζει παραδείγματα της νέας μορφής της πνευματικής και κοινωνικής ιστορίας που προέκυψαν από την προσέγγιση και μελέτη του παρελθόντος σύμφωνα με την ισχύουσα θεωρία του Διαφωτισμού. Στην προσπάθεια αυτή της «πορείας πνευματικής αναδημιουργίας και διαμόρφωσης της ιστορικής συνείδησης των Νεοελλήνων» εξετάζει τις ιδέες και το περιεχόμενο των παραδοσιακών χρονικών, όπου περιέχονται τα στοιχεία που συγκροτούν τη «συμβατική νοοτροπία σε σχέση με το παρελθόν ... ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο έπρεπε να συντελεστεί η διαδικασία της εκκοσμίκευσης της ιστορικής συνείδησης». Σκιαγραφεί τη διαδικασία που οδήγησε τους Έλληνες από την παραδοσιακή αντίληψη του ιστορικού χρόνου στη νεότερη ιστορική συνείδηση και επισημαίνει «τις ατραπούς» που ακολούθησε αυτή η διαδικασία ενώ παρακολουθεί τις πολιτισμικές εξελίξεις που «καθόρισαν τη διάπλαση της εθνικής συνείδησης» (σ. 124).

Το κεφ. Γ' τιτλοφορείται «Η γεωγραφία του πολιτισμού από την υμνολογία στην επανάσταση»: «Η πνευματική εμπειρία του Διαφωτισμού δεν περιλαμβάνει μόνο την ανακάλυψη του κοσμικού χρόνου με το σχήμα της κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας αλλά συνέτεινε επίσης στην εκκο-

σμίκευση του χώρου». Ο συγγρ. παρατηρεί ότι η πλημμυρίδα της ταξιδιωτικής φιλολογίας συνέβαλε αποφασιστικά στον μετασχηματισμό της αντίληψης του χώρου τον 18ο αι., απελευθέρωσε και διεύρυνε το πνεύμα από τις στενά εθνικές και θρησκευτικές προκαταλήψεις και το οδήγησε στη γνώση της ανθρώπινης φύσης και του πολιτισμού. Παρακολουθεί την εμφάνιση και την εξέλιξη αυτής της «νέας γεωγραφικής αντίληψης» και των νέων τρόπων σκέψης στον ελληνικό χώρο. Αυτή την εξέλιξη ανιχνεύει στα σχετικά έργα με θέμα τη γεωγραφία: τη *Γεωγραφία του Μελετίου Μήτρου*, τη μετάφραση της *Γεωγραφικής Γραμματικής* του Gordon από τον Γρηγόριο Φατζέα, τα *Στοιχεία Γεωγραφίας* του Νικηφόρου Θεοτόκη, τη *Θεωρία της Γεωγραφίας* του Μοισιόδακα και τη *Γεωγραφία Νεωτερική των Δημητριάων*. Παρατηρεί ότι η εκκοσμιευμένη συνείδηση του χώρου και τα νέα ενδιαφέροντα που αντανakλούσε εντάχθηκαν σταδιακά στη μεταβαλλόμενη νοοτροπία της ελληνικής διανόησης που ήταν δεκτική των επιδράσεων της ευρωπαϊκής παιδείας. «Η κυριότερη πρόθεση της νέας γεωγραφίας ήταν θεμελιωδώς πολιτική» (σ. 136).

Κεφ. Δ': «Η φωτισμένη απολυταρχία ως τρίβος της αλλαγής». Τίτλος του πρώτου μέρους: «Από τον προφητικό χιλιασμό στο θάμβος της τρίτης Ρώμης. Η άνοδος και η πτώσις της ρωσικής προσδοκίας». Ο συγγρ. εκθέτει αναλυτικά τις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του από την εξέλιξη των ελληνικών ελπίδων για την απολύτρωση του γένους, που κυριάρχησαν στην πολιτική σκέψη των Ελλήνων λογίων, λαϊκών και κληρικών, και η οποία αναμενόταν να προέλθει από την ορθόδοξη Ρωσία. Προσεγγίζεται και αναλύεται η πολιτική σκέψη του Ευγένιου Βούλγαρη, του Αθανάσιου Ψαλίδα, του Ιώσηπου Μοισιόδακα και το πρόγραμμα του Δημητρίου Καταρτζή.

Το κεφ. Ε': «Αρχαίοι και νεότεροι». Ο συγγρ. διατυπώνει τη θέση ότι η διαμάχη «αρχαίων και νεοτέρων» στη νεότερη Ελλάδα αρθρώθηκε γύρω από το ερώτημα της αρμόζουσας σχέσης του νεότερου ελληνισμού με τους δύο πολιτισμούς, μεταξύ των οποίων τοποθετούσε τον εαυτό του: τον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας και εκείνον της νεότερης Ευρώπης. «Το δίλημμα και η διέξοδος διατυπώθηκαν με τη μεγαλύτερη σαφήνεια από το οξύτερο πνεύμα του νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον Μοισιόδακα».

Το κεφ. ΣΤ': «Η επανάσταση στη Γαλλία: Η λάμψη και η σκιά». Στο επίκεντρο της μελέτης ο Αδαμάντιος Κοραής: «ο οξύτερος πολιτικός νους του ελληνικού Διαφωτισμού, που είχε την πιο άρτια διαμορφωμένη γνώμη σχετικά με τα γεγονότα. Προσπάθησε να συλλάβει το νόημα των νέων καιρών και να το μεταδώσει στους συμπατριώτες του». Ο συγγρ. ανατέμνει την πολιτική σκέψη του Κοραή και παρατηρεί ότι ο φιλελευθερισμός του οδηγήθηκε σε ωριμότητα με την παρατήρηση της εμπειρίας της επαναστατικής Γαλλίας. Οι διαπιστώσεις του αποτέλεσαν τη βάση της μεταγενέστερης πολιτικής του σκέψης σε σχέση με το ελληνικό πρόβλημα.

Το κεφ. Ζ': «Η εναλλακτική πολιτική επιλογή του Διαφωτισμού». Οι ιστορικές εμπειρίες που σημάδεψαν τις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι., η απογοήτευση από τη ρωσική πολιτική και ο αντίκτυπος από τη γαλλική επανάσταση στη ΝΑ. Ευρώπη προκαλεί την εμφάνιση νέων μορφών πολιτικής συμπεριφοράς. Ο Ρήγας Βελεστινλής υπήρξε ο επιφανέστερος εκφραστής της νέας πολιτικής, «πρόβαλε στο προσκήνιο της ελληνικής πολιτικής σκέψης ως διερμηνευτής του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού που πραγματοποιήθηκε στην ενότητα θεωρίας και πράξης».

Στον Ρήγα, στην εποχή του και το πρόγραμμά του, στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα που οραματίστηκε, είναι αφιερωμένο το κεφ. Η': «Ο Διαφωτισμός ως κοινωνική κριτική». Επισημαίνεται εδώ η έκταση και η πολυμορφία του κριτικού πνεύματος του ελληνικού Διαφωτισμού με την παρακολούθηση της ανέλιξής του. Ο συγγρ. αναλύει τα επιχειρήματα που προκύπτουν από τα κείμενα και «εικονογραφούν τη ριζοσπαστική τροπή της ελληνικής σκέψης όπως αυτή αντανακλάται στην κοινωνική κριτική». Τα κείμενα που αναλύει και στα οποία στηρίζει τις θέσεις του είναι ο *Ρωσσοαγγλογάλλος* και η *Ελληνική Νομαρχία*. Στο τμήμα που τιτλοφορείται *Το βασίλειο του σκότους*, αναφέρεται στην ιδεολογική αντιπαράθεση που προκάλεσε στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας η κοινωνική κριτική, στόχο της οποίας αποτέλεσε ο κλήρος. «Η επίθεση του Διαφωτισμού επικεντρωνόταν στον κλήρο, ως τώρα κυριότερο εμπόδιο στο δρόμο της ελευθερίας». Ο συγγρ. παρατηρεί ότι η διαμάχη γύρω από τη θέση της εκκλησίας ήταν πολιτική και όχι θρησκευτική. Παρουσιάζει τις δύο «οριακές μεμονωμένες περιπτώσεις θρησκευτικής αμφισβήτησης»: Τη σάτιρα του *Ανωνύμου του 1789* και την περίπτωση της αντίδρασης του Χριστόφορου Παμπλέκη.

Το κεφ. Θ': «Η πολιτειακή σύνθεση, μήτρα για τον εθνικισμό». «Η κοινωνική κριτική προετοίμασε το έδαφος για θετικό θεωρητικό στοχασμό». Ο συγγρ. παρακολουθεί στην εισαγωγή του κεφαλαίου τις προτάσεις και την απάντηση του πολιτικού ριζοσπαστισμού του Διαφωτισμού σ' αυτή την πρόκληση στον ευρωπαϊκό χώρο. Στην «ελληνική περίπτωση», στην πρόκληση για τη χάραξη κατευθυντήριων γραμμών του προγράμματος πολιτικής και ηθικής αναμόρφωσης ανταποκρίθηκε ο Αδαμάντιος Κοραής. Ο συγγρ. προσεγγίζει με πρωτότυπο και βαθυστόχαστο τρόπο το πολιτικό όραμα και την πολιτική σκέψη του Κοραή. Αναλύει και ανατέμνει την κοινωνική θεωρία, τις σχέσεις και τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Κοραής, τους προβληματισμούς του γύρω από τις κοινωνικές και ηθικές προϋποθέσεις της οργάνωσης της απελευθερωμένης πατρίδας.

Το κεφ. Ι' αναφέρεται στην «Τύχη του Διαφωτισμού στην ελληνική κοινωνία». Επισημαίνονται και εξετάζονται οι αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων και παρουσιάζονται οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι, η δράση και τα δημοσιεύματά τους, που απηχούν ακριβώς αυτό πνεύμα του Αντιδιαφωτισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τελευταίο

τμήμα του κεφ.: «Πέρα από τον Διαφωτισμό». Ο συγγρ. επισημαίνει τις περίπλοκες πολιτικές και κοινωνικές αναμετρήσεις που προέκυψαν αυτή την εποχή και ιχνηλατεί, μέσα στις πιο αντιπροσωπευτικές πηγές: τα συνταγματικά σχέδια των πέντε εθνοσυνελεύσεων, «την αρχική προγραμματική διατύπωση και τη σταδιακή υποχώρηση των φιλελεύθερων πολιτειακών αιτημάτων». Παρατηρεί ότι, «ενώ ο Διαφωτισμός έφθινε στην μεταεπαναστατική ελληνική πολιτική ζωή, τα σημάδια του ιδεολογικού αναπροσανατολισμού προς έναν νέο τύπο εθνικισμού ήταν ολοφάνερα». Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρεί, με απόλυτη επιτυχία νομίζω, την ανάλυση και «ανασύνθεση της ιδεολογικής ανέλιξης της ελληνικής πολιτικής ζωής στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον αγώνα της ανεξαρτησίας και έδειξε την αποτυχία του Διαφωτισμού να ριζώσει και να αποτελέσει το διανοητικό θεμέλιο μιας φιλελεύθερης πολιτικής παράδοσης». Ο σκοπός του συγγρ., δηλαδή η θεώρηση της ελληνικής πολιτικής σκέψης κατά τον 18ο αι. και τις αρχές του 19ου, η αναπαράσταση της ιδεολογικής καμπύλης, από την αβέβαιη απαρχή του φιλοσοφικού ορθολογισμού ως την κορύφωσή του σε συνειδητό και ρητά διατυπωμένο φιλελευθερισμό, ολοκληρώθηκε με απόλυτη επιτυχία.

Στον Επίλογο, ο συγγρ. βασισμένος στα συμπεράσματα που προέκυψαν από την πορεία της ανάλυσης της ελληνικής πολιτικής ιστορίας και την επισήμανση των «δομικών αιτιών της αποτυχίας του ελληνικού φιλελευθερισμού» καταλήγει διατυπώνοντας τη σκέψη ότι «κοιτάζοντας το παρελθόν του ελληνικού φιλελευθερισμού αντικρύψει κανείς το παράδοξο ενός γενναίου κινήματος Διαφωτισμού, το οποίο παρέμεινε κοινωνικά ανεκπλήρωτο —μια δραματική αντινομία που επιτείνεται από την αισιοδοξία και τις ανθρώπινες δυνατότητες εκείνης της ιστορικής στιγμής» (σ. 514).

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσπαθήσει κανείς να παρουσιάσει τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό στο περιορισμένο πλαίσιο μιας βιβλιοκρισίας. Ο συγγρ. αναλύει, μελετά και ανασυνθέτει τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Διατυπώνει πρωτότυπες θέσεις και προτείνει καινούργιες ερμηνείες με την άνεση που του δίνει ο ισχυρός πνευματικός οπλισμός του και η βαθιά γνώση του, τόσο του ευρωπαϊκού όσο και του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Παρακολουθεί την υποδοχή των ιδεών του στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα και στο χώρο της παιδείας. Αναλύει συστηματικά τις «ιδεολογικές εκδηλώσεις» του Διαφωτισμού, τις εντάσσει στα «ιστορικά συμφραζόμενα», ενώ παράλληλα, εφαρμόζοντας την συγκριτική μέθοδο, τις μελετά συστηματικά στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής παιδείας και πολιτικής σκέψης.

Ο συγγρ. δεν είναι ασφαλώς ο μόνος σύγχρονος λόγιος που μελετά τον νεοελληνικό Διαφωτισμό στην Ελλάδα: μια ολόκληρη σειρά γνωστών ελλήνων ιστορικών, μαθητών του Κ. Θ. Δημαρά, ασχολούνται με την έρευνα αυτού του πνευματικού χώρου. Η συμβολή του συνίσταται κυρίως

στο ότι προσεγγίζει το θέμα από την οπτική γωνία του πολιτικού επιστήμονα. Εμβαθύνει με τη δυνατότητα που του παρέχει η ευρύτατη μόρφωσή του και επιτυγχάνει να μας δώσει για πρώτη φορά, απ' όσο γνωρίζω, μια ολοκληρωμένη και πλήρη θεώρηση της τύχης του Διαφωτισμού στον ευρύτερο ελληνικό χώρο.

Είναι πολύ σημαντική προσφορά η έκδοση του βιβλίου από το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης. Ιδιαίτερα αξίζει να επισημάνουμε και την προσπάθεια της μεταφράστριάς του έργου. Αντιλαμβάνεται κανείς τις δυσκολίες που αντιμετώπισε στη μετάφραση ενός έργου πυκνού σε νοήματα διατυπωμένα σε λόγο γοητευτικό και ύφος γλαφυρό, τα οποία επέτυχε να διατηρήσει και στη μετάφραση. Κλείνοντας αυτή την παρουσίαση θα ήθελα να επισημάνω ότι με την εργασία του αυτή ο συγγρ. «μετέχει στο αδιάκοπο υπερατομικό γίγνεσθαι που δημιουργούν οι διαδοχικές προσεγγίσεις του θέματος», εκείνο που ευχήθηκε ο Δημαράς προλογίζοντας το «Διαφωτισμό» του. Με την εργασία του αυτή προχωρεί με μεγάλα σταθερά βήματα και αφήνει την επιστήμη ασφαλώς πολύ «περισσότερο προχωρημένη από ότι την εβρήκε» (ό.π., σ. ις').

Αθήνα

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΠΟΜΠΟΥ-ΣΤΑΜΑΤΗ

Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδου, Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην εφημερίδα «Πάφος» της Κύπρου, Λευκωσία 1994, σελ. 219.

Η ιστορία της Μικρασιατικής εκστρατείας και καταστροφής κατέχει σημαντικό τμήμα στη νεοελληνική ιστοριογραφία¹. Από το 1922 μέχρι τις ημέρες μας εκατοντάδες ερευνητές αναζήτησαν πηγές και μαρτυρίες για να διαφωτίσουν κρυμμένες όψεις του ζητήματος και να προσφέρουν επαρκείς εξηγήσεις για την κατανόησή του. Η κυπριακή ιστοριογραφία αντίθετα δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το μικρασιατικό ζήτημα², παρόλο που η μικρασιατική εκστρατεία και η εξέλιξή της είχε άμεσο αντίκτυπο στη στάση και τη θέση της ελληνικής κυπριακής κοινωνίας: α) αναζωπύρωσε καταρχήν τα αλυτρωτικά οράματα που έτρεφε μεγάλο μέρος του ελληνικού της πληθυσμού· β) έγινε αφορμή να εκδηλωθούν ανάλογες αλυτρωτικές διεκδικήσεις από την πλευρά της μουσουλμανικής μειονότητας του νησιού· γ) έδωσε την ευκαιρία να δοκιμασθούν οι «εθνικές» ευαισθησίες των Ελληνοκυπρίων, τόσο με την εθελοντική τους συμμετοχή (όσο το

1. Βλ. ενδεικτικά: Ν. Ε. Μηλιώρης, «Οι Μικρασιατικές Σπουδές», *Μικρασιατικά Χρονικά* 16 (1975) 185-317· ειδικότερα στις σσ. 213-294, όπου βιβλιογραφικός κατάλογος· Π. Χατζημωυσής, *Βιβλιογραφία 1919-1978, Μικρασιατική εκστρατεία-ήττα, προσφυγιά*, Αθήνα 1981.

2. Δ. Η. Ταλιαδώρος, *Η συμβολή της Κύπρου στη Μικρασιατική Εκστρατεία 1919-1922, Θεσσαλονίκη 1998* (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία στον Τομέα Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), σ. 3.

επέτρεπε η επαμφοτερίζουσα στάση της αγγλικής διοικήσεως) στις επιχειρήσεις του μικρασιατικού μετώπου, όσο και με τον συναγερμό τους για την περίθαλψη των προσφύγων που είχαν καταφύγει στο νησί τους.

Για την προσέγγιση των παραπάνω θεμάτων σημαντική πηγή αποτελεί ο κυπριακός τύπος της περιόδου 1919-1923³. Δεν μας διαφεύγει βέβαια ότι οι εφημερίδες δεν αποτελούν τον πιο αντικειμενικό τρόπο προσέγγισης μιας εποχής και ότι η υπερβολική εμμονή στα δεδομένα που μας παρέχουν εμπεριέχει κινδύνους που μπορούν να οδηγήσουν την ιστορική επιστήμη σε εξαγωγή λανθασμένων συμπερασμάτων. Ωστόσο η έρευνα του τύπου μπορεί να μας δώσει, παράλληλα, σημαντικές πληροφορίες για την ατμόσφαιρα της συγκεκριμένης εποχής, για το ιδεολογικό πλαίσιο, είτε αυτό είναι οργανωμένο σύνολο ιδεών είτε πρόκειται για ασαφείς πεποιθήσεις, και για τις συμπεριφορές και τα στερεότυπα της συγκεκριμένης κοινωνίας. Με άλλα λόγια μπορεί να λειτουργήσει ως κάτοπτρο (παραμορφωτικό κάποτε) της κοινωνίας του καιρού του, ως εκφραστής των επικρατουσών απόψεων, φερέφωνο των κρατούντων ή και συμμετοχος στην καλλιέργεια συλλογικής συνείδησης κ.ά.

Η εφημερίδα *Πάφος*, της οποίας εκδότης υπήρξε ο λόγιος δικηγόρος Λοΐζος Φιλίππου (1895-1950), πρωτοκυκλοφόρησε στην Πάφο στις 2/15.9.1921. Σύμφωνα με το προγραμματικό της άρθρο σκόπευε να καλύψει το κενό από την έλλειψη δημοσιογραφικού οργάνου στην επαρχία Πάφου και να συμβάλει στην πνευματική και οικονομική της αναβάθμιση. Οι παραπάνω στόχοι, κατά τον εκδότη, αποτελούσαν εθνικό καθήκον, γιατί θα έφεραν πιο κοντά τη μέρα της ελευθερίας και της ένωσης με την Ελλάδα, ελπίδα που είχε τροφοδοτηθεί ιδιαίτερα με την απελευθέρωση της Σμύρνης (2/15.5.1919) και την ανάληψη της μικρασιατικής εκστρατείας.

Η έκδοση της εφημερίδας συνέπεσε ουσιαστικά (και ίσως όχι τυχαία) με την περίοδο κατά την οποία το ελληνικό εκστρατευτικό σώμα στη Μικρά Ασία, αφού είχε διαγράψει ήδη την τροχιά μιας νικηφόρας πορείας, βρισκόταν αντιμέτωπο με την οργανωμένη αντίσταση των τουρκικών στρατευμάτων. Τα δημοσιεύματά της, που σταχυολόγησε η κ. Κιτρομηλίδου και αφορούν στο εξεταζόμενο θέμα, διακρίνονται σε κύρια άρθρα⁴, άρθρα γνώμης που γράφονταν συνήθως από τους τακτικούς συνεργάτες της εφημερίδας (όπως λ.χ. τον συγγενή της συγγρ., εκπαιδευτικό Π. Πασχαλίδη⁵), ειδικές ανταποκρίσεις, σχόλια και ειδήσεις από τον

3. Βλ., λ.χ., τις εφημερίδες της *Λευκωσίας Ελευθερία* (1916-1926 και 1931-1932), *Κυπριακός Φύλαξ* (1919-1923, 1931) και *Ημερήσιος Κήρυξ* (1922-1923), της Λεμεσού *Αλήθεια* (1916, 1919-1922, 1928), *Σάλπιγξ* (1919-1922), της Λάρνακας *Αρμονία* (1920-1921), *Ηχώ της Κύπρου* (1920), *Νέον Έθνος* (1919-1922, 1927) κ.ά. (Ταλιαδώρος, ό.π., σσ. 9-10).

4. Βλ. ενδεικτικά το κύριο άρθρο (φ. Α/26, 24.2.1922) με τίτλο «Η πολιτική κατάσταση και το ελληνικόν ζήτημα» (Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 37).

5. Ο μικρασιάτης εκπαιδευτικός συνέταξε το κύριο άρθρο στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας (Α/1, 1/15.9.1921) με τον τίτλο: «Η σημασία της Μικράς Ασίας διά την Ελλάδα».

ευρωπαϊκό και τον ελλαδικό τύπο ή από διεθνή ειδησεογραφικά πρακτορεία, κυρίως από το Ρώυτερ. Τα κύρια άρθρα έχουν βαρύνουσα σημασία, καθώς προσδιορίζουν τη στάση της εφημερίδας απέναντι στο θέμα, δίνουν ένα ερμηνευτικό κλειδί, όταν η σχετική ειδησεογραφία μοιάζει να προκαλεί σύγχυση. Οι αναδημοσιεύσεις από τον ξένο τύπο, επιλογή της κάθε εφημερίδας από ένα σύνολο δημοσιευμάτων, ευθυγραμμίζονται σε μεγάλο βαθμό με τη στάση της εφημερίδας και μας βοηθούν να συμπληρώσουμε την εικόνα μας για τους ιδεολογικούς της προσανατολισμούς και τους στόχους της. Είναι κατά τη γνώμη μας ιδιαίτερα ενδεικτικό το γεγονός ότι η εφημερίδα *Πάφος* συχνά φιλοξενούσε στις στήλες της ειδησεογραφία κυρίως από την εφημερίδα *Observer / Παρατηρητής*⁶ του Λονδίνου, όργανο του τότε Βρετανού πρωθυπουργού Λούδ Τζωρτζ (1916-1922) και σποραδικά από τις *Daily Telegraph / Ημερήσιος Τηλέγραφος*, *Daily News / Ημερήσια Νέα*, *Morning Post*, *Daily Express*, *Matin*, *Echo de Paris/Ηχώ των Παρισίων*. Συχνή επίσης πηγή άντλησης ειδησεογραφικού και άλλου υλικού υπήρξε η εφημερίδα *Ελεύθερος Τύπος των Αθηνών*.

Μέσα από το ποικίλο αυτό υλικό η *Πάφος* παρακολουθούσε την αμετάκλητη σχεδόν πορεία προς την καταστροφή: Λανθασμένοι πολιτικοί υπολογισμοί και διπλωματικοί χειρισμοί, υπαναχωρήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, αναιτιολόγητη ελληνική αισιοδοξία και αβελτηρία. Προάγγελος της επερχόμενης συμφοράς, η καταφυγή Ελλήνων προσφύγων από την Κιλικία στην Κύπρο, που καταχωρείται ως είδηση στο φύλλο Α/28, 10.3.1922⁷. Καθώς μάλιστα αυξάνονταν οι ζυμώσεις κατά τη διάρκεια των συζητήσεων για την εκκένωση της Σμύρνης από τον ελληνικό στρατό, πύκνωνε και η αναδημοσίευση από την εφημερίδα άρθρων από τον βρετανικό τύπο, στα οποία εκφραζόταν αντίθεση προς το ενδεχόμενο της εγκατάλειψης της Σμύρνης στους Τούρκους. Η πυκνότερη πάντως αρθρογραφία για το Μικρασιατικό Ζήτημα καλύπτει την περίοδο από την 1.9. (φ. Β/53) μέχρι την 8.12. (φ. Β/67) του 1922. Τότε για πρώτη φορά αναδημοσιεύεται από τις στήλες της εφημερίδας άρθρο Τούρκου δημοσιογράφου⁸, γίνεται αναφορά στον τρόπο με τον οποίο οι Τούρκοι της

Με το ψευδώνυμο «Ο Ερευνητής» κράτησε σταθερά, στην ίδια εφημερίδα, μέχρι τις 26.1.1923, τη στήλη «Φιλολογικά Σημειώματα» (Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 11).

6. Οι ξένες εφημερίδες αναφέρονται, στην πλειοψηφία τους, μόνον με την ελληνική μετάφραση του ονόματός τους.

7. Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 45.

8. Πρόκειται για τη συνέντευξη που πήρε ο Χακή Νιζιχί από τον Δ. Δημαρά, στρατηγό της 4ης ελληνικής μεραρχίας, που είχε αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους κατά τις επιχειρήσεις στο μέτωπο του Αφιόν Καραχισάρ. Η συνέντευξη πρωτοδημοσιεύθηκε στις 8.9.1922 στην εφημερίδα των Αδάνων *Γενή Άδανα* (Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 111, φ. Β/53, 1.9.1922). Προς αποφυγή συγχύσεως ας σημειωθεί ότι η ημερομηνία που δηλώνεται στα φύλλα της εφημερίδας αντιστοιχεί με την έναρξη της εβδομάδας και όχι με την ακριβή ημερομηνία της κυκλοφορίας της. Για τον λόγο αυτό οι ειδήσεις που αναφέρονται σε ένα φύλλο υπερβαίνουν χρονικά την ημερομηνία όχι μόνο του φύλλου στο οποίο είναι γραμμένες, αλλά και

Κύπρου πανηγύρισαν τη νίκη της Τουρκίας⁹ και επισημαίνεται η κινητικότητα που παρατηρούνταν ανάμεσα σε κύκλους «Τούρκων πολιτευομένων» να ζητήσουν εκ μέρους του «μωαμεθανικού πληθυσμού» του νησιού την ένωσή του με την Τουρκία. Η εφημερίδα σχολιάζοντας το γεγονός παρατηρούσε ότι ήταν η πρώτη φορά μετά την αγγλική κατοχή, που «οι συμπατριώται ημών εσκέφθησαν ότι έχουν εθνική πατρίδα και εξέφρασαν την επιθυμίαν, όπως συνταυτίσωσι μετ' αυτής την τύχην των». Και παρόλο που το διάβημα κρινόταν «αβάσιμον» και «αστήρικτον», αναγνωριζόταν η σημασία του, γιατί «χαράσσει νέαν πολιτικήν εις τους μωαμεθανούς της νήσου»¹⁰.

Οι δυσσιώνες προοπτικές για την Κύπρο και την Ελλάδα ενισχύονταν με τη δημοσίευση, σε πρωτοσέλιδο (φ. Β/60 της 20.10.1922), μετάφρασης εκτενούς άρθρου της εφημερίδας *Πολίτικα* του Βελιγραδίου με τίτλο «Η Τουρκία εν Ευρώπη»¹¹. Το άρθρο αναφερόταν στα αλυτρωτικά οράματα των Τούρκων για την απελευθέρωση των αδελφών τους στην Κριμαία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Αλβανία, σερβική Μακεδονία.

Η σύγχρονη επικαιρότητα ακριβώς των δυσσιώνων εκείνων προοπτικών απασχολεί και τη συγγρ., όταν (στις 16.8.1990) συντάσσει τον Επίλογο (σσ. 203-204) του πονήματός της: Μέσα από τους αναπόφευκτους συνειρμούς, εξαιτίας των τραγικών κραδασμών στα Βαλκάνια και της εμφανώς αλυτρωτικής πολιτικής της Τουρκίας και των Τουρκοκυπρίων, το μέλλον της Κύπρου φαντάζει ιδιαίτερα αβέβαιο.

Ωστόσο, παρά τη συναισθηματικά φορτισμένη ατμόσφαιρα, μέσα στην οποία η συγγρ. συγκέντρωσε το υλικό της, πρέπει να της αναγνωριστεί ότι κατάφερε να κρατήσει τις αναγκαίες αποστάσεις. Άλλωστε, στόχος της εργασίας της ήταν να μας δώσει την περιρρέουσα ατμόσφαιρα στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της μικρασιατικής εκστρατείας μέσα από την αρθρογραφία και ειδησεογραφία μιας συγκεκριμένης εφημερίδας, της *Πάφου*. Η αξιοποίηση του υλικού αφήνεται στους πιο ειδικούς, των οποίων το έργο θα διευκολυνόταν αισθητά αν υπήρχε στην εργασία Ευρητήριο.

Σε Παράρτημα (σσ. 206-217) έχουν καταχωρηθεί δύο από τα πρωτοσέλιδα άρθρα του τακτικού συνεργάτη της εφημερίδας Π. Πασχαλίδη (φ. Α/1 της 2/15.9.1921 και Β/55 της 15.9.1922), ο διάλογος του Μητροπολίτη Πάφου με τον αρχιστράτηγο Α. Παπούλα (φ. Α/42 της 16.6.1922) και η Εγκύκλιος της 14.9. (φ. Β/56 της 22.9.1922) του «Αρχιεπισκόπου Νέας Ιουστινιανής και πάσης Κύπρου» Κυρίλλου προς το ποιμνιό του. Σε αυτήν καλούσε τους Κυπρίους σε πάνδημο μνημόσυνο για όσους, μαζί με τον Χρυσόστομο Σμύρνης, μαρτύρησαν «υπέρ Πίστεως και Πατρίδος»

του επομένου.

9. Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 111, φ. Β/53.

10. Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 156, φ. Β/58, 6.10.1922.

11. Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 169-170.

και τους προέτρεπε να συνεισφέρουν από το υστέρημά τους για την ανακούφιση των μικρασιατών προσφύγων.

Το βιβλίο της κ. Μάγδας Κιτρομηλίδου, σε έκδοση ιδιαίτερα φροντισμένη, αποτελεί ευπρόσδεκτη συμβολή στο Μικρασιατικό Ζήτημα, έστω και αν περιορίζεται (όπως αναφέρει η ίδια στον Επίλογο¹² της εργασίας της) στο να καταγράψει μόνο την πληροφόρηση που παρείχε η εφημερίδα μιας μικρής, υποβαθμισμένης κυπριακής επαρχίας για ένα μείζον θέμα. Αξίζει να επισημανθεί ότι πρώτη η συγγρ. χρησιμοποίησε τον κυπριακό τύπο για να φωτίσει την πρόσληψη του μικρασιατικού ζητήματος στο νησί, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτό στην αποκάλυψη της κυπριακής πτυχής του¹³.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

A. ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ

Giornate di studio sull' opera di Bruno Lavagnini. Palermo, 7-8 maggio 1993. Atti a cura di Gennaro D'Ippolito - Salvatore Nicosia - Vincenzo Rotolo [Quaderni dell'Istituto di Filologia greca dell'Università di Palermo, 22], Palermo 1995, pp. 140.

Una vita lunga e operosa, nella quale la dedizione allo studio e alla riflessione critica si è accompagnata all'impegno dell'agire concreto, un ήθος ispirato all'ideale della misuratezza, congruamente saldo e consapevole, e tuttavia rispettoso delle esigenze altrui, un'intelligenza vivace e curiosa, volta a comprendere e a discutere la lezione del passato, e però attenta a ogni esito futuro. Questa, in estrema sintesi, la biografia umana e scientifica di Bruno Lavagnini, quale risulta dalle parole di coloro che ne hanno celebrato la memoria, a un anno dalla morte, nelle giornate del 7 e 8 maggio 1993, in quella stessa Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Palermo, della quale egli era stato preside dal 1965 al 1973, e nella quale aveva insegnato letteratura greca antica e moderna per quarant'anni. La vastità e la multiformità degli interessi coltivati da quest'uomo straordinario risultano con immediata evidenza dall'elenco delle relazioni, che comprende quelle di Enzo Degani, «La poesia greca antica»; di Gennaro D'Ippolito, «La prosa narrativa antica storia e romanzo»; di Domenico Romano, «B. L. e la cultura latina»; di Marcello Gigante, «B. L. nella storia degli studi bizantini»; di Manoussos Manoussacas, «B. L. e la Grecia»; di Vincenzo Rotolo, «L'esperienza del greco moderno», di Giorgio Santangelo, «Gli studi italianistici di B. L.»; di Giusto Monaco, «La scuola nell'opera di B. L.»; di Massimo Ganci, «Lo storico antico e il terzapagista politico». Consapevoli della rilevanza dei contributi

12. Κιτρομηλίδου, ό.π., σ. 204.

13. Μόλις πρόσφατα ολοκληρώθηκε η εργασία του Ταλιαδώρου, ό.π., στην οποία γίνεται ευρύτατη χρήση σχετικών με το θέμα δημοσιευμάτων του κυπριακού τύπου.

scientifici offerti da Bruno Lavagnini, e a lui vicini per comunanza d'affetto e di esperienze, i relatori hanno lasciato affiorare, accanto alle analisi puntuali connesse con i diversi temi proposti, ciascuno i propri ricordi personali, illustrando chi un tratto chi un altro dello stile che, per dirla con Flaubert, era davvero l'uomo stesso, che in tanti abbiamo conosciuto e apprezzato per la ricchezza delle risorse intellettuali, per la finezza dei giudizi, per il garbo d'una cortesia sincera e profonda, frutto d'un'educazione «antica», aliena da esibizioni narcisistiche e da inutili sussieghi. E' bene ricordare, in questa sede, dove si dovranno per forza di cose trascurare molte importanti informazioni (ma chi vuole può fare riferimento alla bibliografia completa degli scritti, pubblicata da V. Rotolo in *Modern Greek Studies Yearbook*, 8, 1992, pp. 357-393), che Lavagnini, toscano per nascita e per formazione —nato a Siena nel 1898, si era laureato nella più prestigiosa delle Università italiane, la Scuola Normale di Pisa— aveva eletto ben presto, come sue patrie adottive, la Grecia e Palermo, entrambe depositarie d'una tradizione culturale millenaria, radicata in un'*humus* comune. Per rendere manifesto il rapporto che collega le due civiltà anche fisicamente contigue, egli seguì e promosse un indirizzo particolare degli studi di bizantinistica, quello rivolto all'ambito italiota, e siciliano in particolare, e si affidò alla forza, reale e simbolica, di un'istituzione divenuta in breve tempo cospicua: l'Istituto Siciliano di Studi bizantini e neoellenici, al quale Lavagnini diede vita fin dal 1954, quando aveva da poco assunto il delicato incarico di dirigere l'Istituto Italiano di Cultura di Atene (1952-1959), divenne il centro propulsore di attività scientifiche ed editoriali di prim'ordine, e fu dotato d'un fondo bibliotecario che non ha eguale in Italia. Grazie al suo instancabile zelo, e alle sue doti di maestro, Lavagnini riuscì a coordinare un'*équipe* di studiosi, mai preclusa ai più giovani, che ha contribuito, fra le altre cose, a redarre il *Dizionario greco moderno-italiano* (Roma, 1993), uno strumento che si è rivelato in tanto più utile, in quanto ha colmato un vuoto che, nella lessicografia italiana, durava ormai da troppi anni (ma un *deficit* analogo fu compensato anche con la *Storia della letteratura neoellenica*, più volte rielaborata da Lavagnini negli anni fra il 1955 e il 1969).

E tuttavia, una volta che si siano ricomposte le suggestioni disseminate in questo volume dalla maggior parte dei relatori, è facile capire come la rilevata prominenza delle patrie elettive non abbia mai impedito a Lavagnini di contemplare altri spazi (penso a quelli, propriamente fisici, dell'altopiano di Renon, sopra Bolzano, che, s'intuisce, dovevano essergli molto cari), di applicarsi con piena consapevolezza a discipline che la rigidità accademica vuole ormai separate (la letteratura latina, l'italianistica, l'archeologia e la storia dell'arte), di avere a cuore l'organizzazione dell'insegnamento sia nell'università sia nella scuola, senza trascurare le importanti questioni sociali e politiche che a tale compito sono di volta in volta connesse. Di fatto, a riguardarla nel suo complesso, la formazione culturale di Lavagnini (che

soggiornò per la prima volta in Grecia, è bene ricordarlo, nel 1921, quando il paese non aveva ancora subito una delle più terribili prove di questo secolo, la catastrofe d'Asia minore), è di quelle che, quantunque siano state costruite nel lungo periodo, risultano sempre indenni da sclerosi, non soltanto perché, come ricorda con giusta intuizione Salvatore Nicosia nel suo intervento liminare («Profilo di uno studioso»), sono proiettivamente rivolte verso il futuro, ma anche perché, quasi al contrario, tengono fede a una vocazione già maturata nell'età giovanile. A questo riguardo, basta assumere come esempio il primo e forse più famoso studio di Lavagnini, *Le origini del romanzo greco*, e porlo a confronto con il successivo approdo alla lingua e alla letteratura neogreca, e con l'impegno profuso per inserire queste discipline fra gl'insegnamenti impartiti nell'università italiana: a nessuno sfugge che un tale esito (che adesso potrebbe sembrare, almeno in parte, conseguente, ma che invece era del tutto stravagante per un uomo che apparteneva a una generazione educata a considerare barbarica e spuria la greicità moderna) ebbe la sua propria matrice in quell'impresa iniziale, la quale aveva audacemente assunto l'oggetto della ricerca da un versante impervio e assai poco esplorato della produzione letteraria antica. Ed è proprio l'evidenza d'un fatto come questo che ci aiuta a capire come anche altrove —dietro un impianto critico che si reggeva, con modi non esibiti ma evidenti, sulla matrice «ideologica» dello storicismo e dell'idealismo (ma anche la commistione di questi due stampi culturali meriterebbe di essere più approfonditamente studiata, così come, mi pare, la preponderanza del primo sul secondo)— Lavagnini nascondesse una carica eversiva e una libertà d'invenzione, che gli hanno consentito di formulare, sul versante della filologia, congetture audaci —vere alla prova dei fatti, ma riconosciute come tali spesso tardivamente—, di scoprire nuovi percorsi all'interno dell'italianistica (con l'individuazione delle fonti cipriote di un'opera di D'Annunzio), di leggere a confronto l'ardua poesia di Lucrezio e di Giovenale, di riportare alla luce una parte sommersa del mondo bizantino, di comprendere nel proprio orizzonte, e di rendere noti attraverso le traduzioni, poeti greci contemporanei, a lui meno congeniali dei vati Palamàs e Sikelianòs. Sicché, in ultima analisi, quella che il volume illustra non è soltanto l'opera d'un precursore rimasto ineguagliato (un emulo potrebbe essere riconosciuto, credo, nel solo Filippo Maria Pontani), ma è, più in generale, l'azione d'un innovatore, che potremmo chiamare rivoluzionario, se una diffidenza oggi più che mai radicata non avesse coperto di discredito questa parola, così idonea a connotare gli scopi e le funzioni d'un vero filologo, d'un critico responsabile. In ogni caso, al di là del nome con il quale ciascuno amerebbe evocarlo, è lecito affermare che Bruno Lavagnini ha consegnato ogni suo gesto al futuro, poiché ha costruito come propria, additandola anche agli altri, la dimensione della libertà dello spirito.